

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ОИЛА

ЁКИ ОИЛА БОШҚАРИШ
ТАРТИБЛАРИ

ИККИНЧИ НАШР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Оила масаласи, унинг жамият ҳаётидаги ўрни қадим-қадимдан файласуфлар, адиблар ва бошқа олимларни қизиқтириб келган.

XX аср Туркистон жадидчилик ҳаракатининг улкан намоёндаларидан бири Абдурауф Фитрат ҳам ушбу масалага алоҳида эътибор берган. У мазкур асарида оила қуриш заруратидан тортиб, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, ота-она, фарзандларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, ҳатто, гўдакларни тарбиялаш ва унда ёш оналарнинг ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақидаги масалаларгача чуқур ёритиб берган. Ижтимоий омил сифатида оиланинг жамиятдаги ўрни, болаларнинг ижтимоий, ахлоқий ва меҳнат тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Шу билан бирга соғлом, маърифатли оила ва у вояга етказадиган ҳар томонлама етук авлоднинг шу миллат ва мамлакат иқтисодий-сиёсий ривожининг; шу юрт шону-шуҳрати, қудратининг пойдевори, абадул-абад мавжудлигининг муҳим шартларидан эканлиги таъкидланган.

Қитоб миллий тарбия ўзига хос аҳамият касб этиб бораётган ҳозирги кунда жуда муҳимдир.

Масъул муҳаррир: Д. А. Алимова, тарих фанлари доктори,

Таржимон ва изоҳлар муаллифи: Ш. Воҳидов, тарих фанлари доктори, профессор.

Нашрга тайёрлашда Д. Рашидова ва Г. Музаффар қизи иштирок этди.

Ф 71

Фитрат А.

Оила ёки оила бошқариш тартиблари//Масъул муҳаррир: Д. А. Алимова. Тарж. ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. — 2-нчи нашр—Т.: «Маънавият». 2000—112 б.

ББК 87.715

Ф 4702620204—6
М25(04)—00 18—00

© «Маънавият» 2000

ОИЛА ПОЙДЕВОРИ ҲАҚИДА РИСОЛА

(Иккинчи нашрга кириш сўзи)

Маълумки, инсоннинг тақдири, келажак ҳаётидаги ютуқлари ёки муваффақиятсизлиги, бахтли ёки бахтсизлиги, касб танлаши, ҳаттоки кайфияти, унинг оилавий муҳити билан боғлиқдир. Oilанинг тақдири эса инсоннинг ўзига боғлиқ. Жамиятнинг маънавий қиёфаси oilаларнинг қандайлигига боғлиқлиги азалий ҳақиқат. Чунки, oilа жамиятнинг ижтимоий-маънавий бўғини, кичик бир вакили бўлиб, айнан oilа заминида халқимизнинг бугунги куни ва келажаги бунёд этилади. Агар oilада тартиб-интизом бўлса, унинг аъзолари шу хислатларини хизмат жараёнига кўчиради ва ижтимоий меҳнат фаолиятларида қўллайдилар. Бу эса, уларнинг ўз хизмат вазифаларини юксак даражада бажаришларига сабаб бўлади. Oilа бу одобу ахлоқ, ҳушмуомалалик, меҳнатсеварлик асосида қурилган бўлиши инсонлар ўртасидаги муносабат ва мулоқотларда ўта муҳим ва шахснинг феъл-атвори, юриш-туришида алоҳида аҳамият касб этади. Агар oilа ўз фарзандини Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбияласа, бу ҳис-туйғу унга бутун ҳаёти давомида ҳамроҳ бўлади. Мамлакатимизнинг мустақиллик даврида oilаларимизнинг ижтимоий ҳуқуқини ҳимоя қилувчи ва кафолатловчи кўплаб муҳим қонун ва қарорлар қабул қилинди.

Айниқса, мамлакат Президенти И. А. Каримов томонидан «Инсон манфаати», «Аёллар», «Oilа», «Соғлом авлод» йиллари эълон қилинганлиги, бу борада Ўзбекистон ҳукумати томонидан бир қанча қарорлар қабул қилинганлиги бу соҳаларда мавжуд бўлган муаммоларни муваффақиятли ҳал этишни таъминлаб, ижтимоий-маънавий ҳолатни янада такомиллаштиришга сабаб бўлди.

Маълумки, oilанинг маънавий-ахлоқий қиёфаси аждодларимиздан бизга ўтган билим ва тажриба, маданий қадриятлар асосида ва замондошларимиз эришган ютуқлари негзида барпо бўлади. Бизнинг давримиз oilаларимизга замонавий технология ва жаҳоннинг юксак тараққиётга эришган ривожланган давлатларида юз бераётган ўзгаришлар ҳақидаги тасаввур ва қараш-

лар ҳамда ахборотларнинг кириб келаётганлиги билан ажралиб туради. Бироқ ўтмишимизга назар ташлайдиган бўлсак, халқимизнинг оилавий анъана ва урф-одатлари юқори маданий даражада бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу соҳада тўпланган билимлар асосида ёзилган асар муаллифи Абдурауф Фитрат оила тўғрисидаги ўз билимларини Шарқ ва Ғарб олимларининг кўплаб илмий тадқиқотлари билан танишиб чиқиш жараёнида мустаҳкамлаб, ниҳоят оила масаласида ўша давр учун шундай мукаммал йўриқномани дунёга келтирди.

Китоб Бухорода 1914 йили ёзилиб, 1915 йилда чоп этилган. Асарнинг ношири Мирзо Абдувоҳид Мунизим бўлган. Ўша даврдаёқ асар Марказий Осиё ва бошқа минтақаларда кенг тарқалган ва жамоатчиликнинг диққат-эътиборини тортган.

Маълумки, Абдурауф Фитрат XX аср бошларидаги миллий тараққийпарвар ҳаракат бўлган Туркистон ва Бухоро жадиличилигининг кўзга кўринган вакили эди. Миллий зиёлилар ва тараққийпарвар кучларнинг мустамлака бўлган Туркистоннинг чуқур инқирозга юз тутганлигини, Россияга ярим қарам бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг аянчли аҳволини, уларнинг умумжаҳон жараёнларидан анча орқада қолиб кетганлигини, маҳаллий халқнинг эрк ва ҳурриятга интилишларини бўғиш сабабларини, иқтисодиёт ва маънавий ҳаётда турғунлик ва депсиниш ҳолатларини англаб етиши, уларнинг онгида жамиятни ислоҳ қилиш ғоясини пайдо қилди. Биринчи навбатда ислоҳот маданий-маиший ва маънавий ҳаётга тегишли эди. Жадиждларнинг фикри бўйича, оила асосини тўғри қўрмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир-оқибатда миллат тақдири унинг онласининг ҳолатига боғлиқ. Бу ғоя Фитратнинг асарида ўз ифодасини топган: «Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади», — деб ёзади, у.

Фитрат асарда чуқур ва кенг билимларга асослангани боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади. У инсонларга ахлоқ-одобдан сабоқ беришга, оила тутиш қонун-қондаларини одамларга ўргатишга ҳаққи

бор, зеро, бу масалада билим даражаси бўйича, у билан замондошларидан ҳеч ким тенглаша олмас эди. Истисно тариқасида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Ҳифзи сихати оила» («Оила соғлигининг ҳимояси») мақоласини тилга олмаслик мумкин эмас, лекин Фитратнинг китобидан сўнг чоп этилган бу мақолада муаммо фақат қисман ёритилган эди. Исломшунослик фани ва дунёвий илмлардан бохабар бўлган Фитрат асарда ҳуқуқшунос, социолог, педагог ва табиб сифатида намоён бўлади. У тадқиқ қилган масалалар доираси жуда кенг бўлиб, нима учун оила қуриш керак? саволига жавоб беришдан тортиб то ота-она ва болалар ҳуқуқлари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммоларини ўз ичига олган.

Абдурауф Фитратнинг фикрича, фарзандни тўлақонли камол топтириб ўстириш учун унга жисмоний, ақлий ва маънавий тарбиядан иборат кўп таркибли тарбия бериш муҳимдир. Фитрат боланинг руҳияти, ота-она ва фарзанд руҳиятларининг нисбати ва ўзаро боғланиши масаласига катта эътибор берар экан, у бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги истеъдодли руҳшунос-педагог сифатида ҳам кўринади. «Одамнинг феъл ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳини тарбиялаш лозим», — деб ёзади, у. «Болаларни ўзига ишонган, кучли, топқир, чаққон ва ақлли қилиб тарбиялаш учун ўз қадр-қиммати, шаънини ҳурмат қилиш руҳини тарбия қилмоқликни, шунинг билан бирга ён-атрофдаги одамлар билан ҳисоблашишни ўргатмоқ керак... Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин... Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд бўлишини қўллаб-қувватлаши керак», — дейди. Тарбиянинг ҳар бир қисмини номлаган Фитрат меҳнатсеварлик ва билим олиш тарбиясига алоҳида эътибор билан ёндошади ва ота-оналари «...бу ишда уларга (болаларга — Д.А.) чидам, ғайрат ва журъат этилишини, эртага бахтга эришгандан сўнг, бу бахт кечаги заҳмат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор бўладилар» деб ишонтиради.

Фарзандларнинг келажақда қандай шахс бўлиб вояга етишлари, уларга оналари нима бераолганликларига боғлиқ бўлади. Фитратнинг бу нуқтаи назари ҳозирги кунимиз учун ҳам жуда муҳимдир.

Лекин шуни унутмаслик керакки асар Бухорода диний мутаасиблик авж олган ва Бухоро амирлиги иқтисодий-ижтимоий инқирозга юз тутган вақтда дунёга келган. Шунинг учун ҳам Фитрат ўз қарашларини Қуръон оятлари ва ҳадислардан далиллар келтириб тушунтиради. Асар матнида келтирилган Қуръон оятлари Абдурауф Фитратнинг эркин таржимасида мазмуни ихчамлаштирилган ва баъзан мазмун баёни шаклида берилган.

А. Фитрат кўп масалаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашган. Шунинг билан бирга Бухоро амирлигидаги маънавий ва ижтимоий вазиятни танқидий кўз билан баҳолаган. Оила муаммолари ҳақида сўз юритар экан, муаллиф ўз даври ва замонасига хос бўлган таълим тарбиянинг ноўрин ва зарарли усулларида мисоллар келтиради.

Ҳозирги давр нуқтан-назаридан, албатта асарнинг кўп томонлари масалан «Нечта хотинга уйланиш мумкин», «Бўлажак эр-хотин биринчи навбатда нималарга аҳамият берсин», «Қизлар ҳам билим олишлари керакми?», «Ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари» ва бир томонлама ёритилган. Айрим фикрлар, хусусан, аёлларнинг билим эгаси бўлишни фақат оила бурчи билан боғлаш ва ҳоказолар салкам бир асрдан кейин оила ва аёллар масаласи мамлакатимизда Президент И. А. Қаримов томонидан давлат масаласи даражасига кўтарилган, педагогика-психология, оилашunosлик фанлари ривож топган даврда танқидий ёндашишни талаб қилади. Лекин ўз даври учун ниҳоятда муҳим бўлган бу асар ўз тарихий қимматини йўқотмаган. Абдурауф Фитратнинг «Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юқини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ...» «Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ўткир ақл ва яхши ахлоқдир» деган сўзларни ҳозир ҳам тарихий ва фалсафий аҳамиятга эга.

Ўйлаймизки, ўқувчилар мазкур китоб муаллифининг бошқа фикрларига ҳам жиддий муносабатда бўладилар. Ўқувчи муаллифининг барча фикрлари баҳсли бўлиб кўринар, бироқ, ўзи учун, оиласи ва фарзандларининг тарбияси учун кўп қимматли сабоқлар олиши мумкин.

*Дилором Алимова,
тарих фанлари доктори.*

МУАЛЛИФДАН

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РОҲИИМ

Одамларнинг маданий тоифа эканликлари, яъни табиат ҳукми ила бир қабила ёки бир қавм сувратида жам бўлиб бир-бирларига ёрдам бериб яшашлари маълум. Қимки ана шу табиат қонунининг доирасидан чиқса, яъни жамиятдан четлашса, шубҳасиз, маҳв ва нобуд бўлмай. Тарихчи олимларнинг фикрига қараганда, одамлар халқ бўлишларидан олдин жамоа бўлиб яшаш зарур эканлигини билмаганлар. Бинобарин, ваҳший ҳайвонларга ўхшаб ёлғиз, якка-якка бўлиб яшаганлар. Шу боис улар табиий мушкулотлар остида азоб чекиб, ҳайвонлар ҳужумларидан ҳалок бўлганлар. Вақт ўтиши билан одамлар жамоа бўлиб яшаш лозимлигини тушундилар. Уларнинг биринчи жамоалари «онла» яъни «аҳли байт» бўлган. Аҳли байт жамоалари аста-секин ривожланиб қавм ва қабила жамоасига айланган.

Бу муқаддимадан маъно шуки, оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда оила бошқаришга асос солиш Бани Одам маданиятининг асоси экан.

Бизга маълумки, одамлар қаерда қавм ёки қабила бўлиб яшасалар, тинчликларини сақлаш учун ва бир-бирларининг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш учун бир низом (тартиб) ва қонун жорий этиб, шу қонунлар асосида бахт ва саодатга эришганлар. Акс ҳолда ўртала-рида тартибсизлик рўй берган заҳоти низому қонда йўқолиб, дарҳол нобуд бўладилар ёки эътиборсиз ва хор бўладилар. Аслида бу табиий ва зарур бир ҳодисадир, чунки одам табиатан манфаатпараст ва ғаразли бўла-

ди. Бир нечта одам жам бўлиб қолса, ҳар бири ўз манфаатларига асир бўлиб, бошқаларнинг ҳуқуқига тажовуз қилиб уни поймол қилмоқчи бўлади. Бунинг натижаси нотинчлик ва интизомсизлик бўлиб, оқибати яна ўша нест-нобудликдир. Албатта, бу тажовуз ва босқинчиликнинг олдини олиш учун қонун лозим.

Ушбу рисоланинг асосий мавзуи «оила»дир. Оила эр, хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим. Ўтган олимлару, ҳақимлар шу масалада саъй-ҳаракат қилиб қонунлар ишлаб чиққанларким, уларнинг умумий ҳайъатини «манзил тадбири» (рўзғор тебратиш тадбири) деб атайдилар.

Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизому ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизом ва тартибга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва тартибли бўлади. Агарда бир мамлакатнинг аҳолиси ахлоқсизлик ва жоҳиллик билан оилавий муносабатларни заифлаштириб юборса ва интизомсизликка йўл қўйса, шунда бу миллатнинг саодати ва ҳаёти шубҳа остида қолади. Ҳозирги Фаранг (Оврўпо) олимлари ҳам ўз халқлари интизому ва оилаларининг роҳати учун ҳаракат қилиб юзлаб китобларни ёзиб нашр қилмоқдалар. Имоним комилки, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонун исломий қонунлар бўлади. Лекин оламда энг бадбахт оилалар ҳам биз мусулмонларнинг ўртасида бўлади. Чунки биз илоҳий қонунларнинг биронтасига рноя қилмаймиз. Бахтсизлигимизнинг сабаби оиладорлик хусусидаги ҳар бир ҳаракатимиз, сароб орзуларимиз ва хато фикрларимизнинг натижаси бўлиб, аксарияти Қуръон ҳукмларига зиддир. Шунинг учун зулм ва тажовуз кўрмаган оилалар бизда ниҳоятда кам кўринади. Ҳозирда тараққий этаётган исломий ўлкаларда турк, араб, форс олимлари ўз миллатларининг кимлигини англаб етиб, оила низоми ва тинчлиги ҳақида анча китоб ёздилар.

Бу китобларда улар диний ва дунёвий ҳукмларга таяниб оилавий масалаларга изоҳ берганлар. Лекин туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар, бу неъматдан маҳрум бўлдик. Яқинда муҳтарам дўстим ва ҳамфикрим Абдулвоҳид Афанди Мунзим¹ (ҳамиша бухороликлар саодатлари фикрида юридилар) менга онла бошқариш бобида бир китоб ёзишни ишорат қилди.

Баски, дўстимнинг нияти холис ва мақсади олий эканмен инкор қилолмай шу рисола туздим. Меннинг ниятим бу рисола миллатимиз тили, яъни туркий чигатоийда ёзиш бўлса ҳам, аммо муҳтарам дўстимнинг истагини инобатга олдим.

Аллоҳ таоло амири олий Сайид Мир Олимхон иззату иқболи, адли ва тавфиқини зиёда этсин, чунки рисола уларнинг даврларида ёзилди. Аллоҳ таоло Бухоро аҳлисини уларнинг марҳаматлари ва адолатлари соясида бахтиёр этсин.

¹ Маорифпарвар, шоир ва журналист, 1877 йили Бухорода туғилган, 1934 йили 5 март куни оламдан ўтган.

БИРИНЧИ ҚИСМ

УЙЛАНИШ ВА УЙЛАНМАСЛИК ХУСУСИДА

Баъзи одамлар ўйлайдиларки, уйланиш ва фарзанд-орттириш кишини Ҳақ хизматидан ва Аллоҳга яқин бўлишдан четлаштиради. Бинобарин, уйланмаслик инсон камолоти жумласидандир. Олдинги динларнинг тобелари орасида таркидунё қилиб, хотин ва фарзанд орзусидан кўз юмган одамлар ҳам мавжуд бўлган. Лекин бу фикр табиат қонунига зидлигидан ривожланмади ва ҳаётда ўз татбиқини топмади. Мен бу жамоа фикрини инкор этиш ҳаёлида эмасман, аммо кўпчилик бу жамоа фикрларини, яъни таркидунёчиликни ислом ҳукмларига мувофиқ деб биладилар.

Ана шу хато ва шубҳалар хатарини миллат бошига тушмаслиги учун издивож (уйланиш) фойдаларини тушунтириб, шу масалага оид нозил бўлган оятлар ва айтилган ҳадисларни бу рисола ўқувчиларига баён этаман. Биринчидан, шуни билиш лозимки, одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлиғ, иккинчиси ижтимоий мавжудлик. Одамнинг шахсий мавжудлиги фалон ва писмадон (нарс)нинг муайян вақтда мавжудлигига ўхшайди ва баён этишга ҳам арзимайди. Аммо одамнинг ижтимоий борлиғи инсоният борлиғини ташкил қилади, дунё охиригача боқий ва аҳамияти ҳам каттадир. Ҳазрати ҳакими мутлақ — Аллоҳ таоло Бани Одам борлигининг ана шу иккала жиҳатини сақлаши учун баъзи бир сабабларни тайин қилган. Масалан, ейиш, ичиш, ухлаш, нафас олиш одамларнинг шахсан мавжудликларини таъминлаш учун сабаб қилган, яъни одамларнинг ҳар бири шу билан тирикдир. Юқорндагиларнинг биронтасини тарк этса ўлиши аниқ. Лекин одам ўртасида жинсий муносабат Бани Одамнинг ижтимоий борлиғини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёдан кўтарилса, башарият инқирозга дуч келиши аниқ.

Одамларга шу ҳам маълумки, уйланишнинг кўп қийинчиликлари ва заҳматлари бор. Одамларнинг табиатига эса роҳат ёқади. Агар одамнинг ихтиёри ўз қўлида бўлса эди, бўйдоқлик роҳати ва озодлигини уйла-

ниш азоби ва меҳнатига асло қурбон қилмасди. Бинобарин, ҳазрати ҳақимн Қодир эркагу аёл мижозига шаҳватни қўшиб берган. Улар шаҳват тақозоси билан бирга бўлишни истаб уйланадилар. Оқибатда фарзанд соҳиби бўладилар. Ана шундай сабабларга кўра, башарият насли Илоҳ иродаси билан охиратгача боқий қолади.

Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон бир деҳқонга бердингиз. Иш асбоб-анжомларини ҳам бериб буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша деҳқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб ўз уйида бемалол ўтирса, буғдой экмаса, бир йил ерингизни ўз ҳолига ташласа, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса ёки Лут қавмининг амалини қилса¹, нафсини ўзи қондирса², билиб қўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

«Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили — фарзанд. Бас ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан қўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш ва висол учун берган қувватни бекор қолдирманг ва зое қилманг. Эй, Муҳаммад саодат муждасини (ҳам хабарини) иймонлиларга бергин³».

Анас разийаллоҳу анҳудан⁴ шундай ҳадис бор: «Набий (с. а. в.) дедилар. «Худо ҳаққи мен сизлардан ҳам кўпроқ парҳезкор ва Худодан қўрқадиған одамман, лекин рўза тутаман, ифтор қиламан, намоз ўқийман, ухлайман ва уйланаман. Қим бу суннатдан юз ўгирса, у менинг умматим эмас».

Абу Ҳурайра (р. а) дан⁵.

«Набий (с. а. в.) дедилар: «Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир».

Шундай қилиб Пайғамбар ҳазратлари шу шариф ҳадислари билан хотин олмаганлар ҳақида шундай қаттиқ ҳукм чиқарганликларининг сабаби уларнинг илоҳий қонунларга қарши иш тутганларидандир.

Иккинчидан, олдинроқ айтган эдикки, ҳазрати ҳақими Қодир уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини тарқэтмасликлари учун одамларга шаҳватни бериб, уларнинг мижозларига уни сингдирган, токи шаҳват талаби билан улар бир-бирларини хоҳлаб уйлансинлар. Мажбуран уйланмаганлар, албатта, шаҳват талабларини даф

қилолмай қуйидаги учта ёмон амалга гирифтор бўлишлари мумкин: зино⁶, Лут қавми амали, шаҳватини ўз-ўзи қондириши. Зино авлодни йўқ қилади. Чунки аёл қорнида пайдо бўлган бола отасиз ва мураббийсиз қолиб нобуд бўлади. Лут қавмининг амали ва шаҳватини ўз-ўзи қондириши, бу уруғни йўқ қилиш демакдир. Зеро, шу иккала ҳаёсиз амал натижасида фарзанд уруғи ўз жойи ва мақомига тушмай беҳуда сарф бўлади. Шу иккала амал ҳам илоҳий қонуларга қарши ва табиат тақозоларига зиддир. Ҳатто, бирор ҳайвон бу амалларни қилмайди. Аллоҳ сақласин, бу жоҳиллар қандай пасттабиат одамларки, ҳайвон ибод қиладиган ишларни қиладилар. Бундан ташқари зино, Лут қавми амали, шаҳватни ўзи қондириши иложсиз касалликларга мубтало қилади. Бу касалликларнинг аксари юқумлидир. Қайси миллатнинг аъзолари ана шу учта балога чалинган бўлса, эрта ё кеч нест-нобуд бўлиши муқаррардир.

Фараз қилдикки, шу маразлардан биронтасига одам гирифтор бўлмади, яъни ўзининг шаҳвоний кучини сақлаб, уйланмасдан тақво йўлини маҳкам тутиб, ҳеч қандай фаҳш ишларга майл қилмади. Лекин билиб қўйингларки, табиат бундай одамларни ақлий ва жисмоний маразларга чалинтиради. Масалан, соатда саккиз ёки ўнта чарх бор. Соат устаси шу чархларнинг ҳар бирини бирор хизматни бажариш учун ясаган. Агар бирорта чархни ўз вазифасини бажаришидан тўхтатсангиз соатнинг бузилишига шубҳа қолмайди. Яратувчи Аллоҳ одам жисминини ҳам бир машинага ўхшатиб ясаган. Унинг ҳар бир узви ва аъзоси бирор вазифа ва хизматни бажариши учун яратилган. Масалан, ана шу уруғ ота камарида пайдо бўлиб, ҳозир бўлиши учун, у ердан она қорнига ўтиб ўсиши учун эркак ва аёл жисмларида қанча аъзоларни яратган. Бас, кимки, шу асбобларни ўз вазифасини бажаришдан тўхтатса, унинг танаси ҳам ўша соатга ўхшаб вайрон бўлади ва ншдан чиқади, яъни касал бўлади. Бу масала аёлларда кўпроқ маълумдир. Эрга тегишдан воз кечган аёллар савдойилик ва баҷадон касалликларига мубтало бўладилар.

Банданинг сўзларидан маълум бўлдиким, бу балоларнинг олдини олиш учун фақат уйланиш лозим экан. Қуйида келадиган ояти карима ва бир ҳадиси шариф шу маънонинг далилидир: «...яъни Аллоҳ таоло қодирдир, сиз эркакларни бир жинсдан яратди ва аёлларни ҳам шундай жинсдан халқ қилди, токи эркак аёл билан бирга тинч бўлсинлар».

Абдулло ибн Масъуд⁷ ривоят қилади:

«Набий (с.а.в.) марҳамат қилдилар: «Эй ёшлар, ҳар бирларинг никоҳга кучларингиз етса уйланинглар, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақлайди ва кимни никоҳга кучи етмаса; у рўза тутмоғи даркор, чунки рўза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирмайди».

Учинчидан, ҳар қандай қавм ва миллат қаерда бўлмасин жону дили билан саодат талаб бўладилар. Бунга ҳеч шак-шубҳа йўқдир. Улар доим шон-шавкатлари, эътибор ва иззатларининг зиёда бўлишини орзу қилдилар, кечаю кундуз шу мақсад сари интиладилар. Албатта, биз мусулмонларда ҳам шундай бўлиши шарт. Хусусан, биз мусулмонларга Худо буюради: «Аллоҳ ва Расули акрам (с.а.в) дан кейин иззатга лойиқ фақат мўминлар бўладилар».

Қайси миллатнинг умумий саъй-ҳаракати ва амали кўп бўлса, куч-қудрати ва иззати ҳам шунча салмоқли ва буюк бўлади. Масалан, бельгияликлар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамызки, инглиз миллати Бельгия ҳалқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлари ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн. ва бельгияликлар эса 7,5 млн. га етади. Шунинг учун ҳам инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали бельгияликларнинг саъй ва ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб Оврўпо ҳукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қилдилар. Оврўпо олими ўз халқининг нуфузига путур етса: «Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун арзанда фарзанд етиштиринглар», — дея дод солади.

Франциянинг Пол Демар⁸ деган олими француз аҳолисининг охириги юз йил давомидаги сонини тадқиқ қилиб ҳисоблабди. Унинг хулосасига кўра, фақат охириги эллик йил мобайнида француз миллатининг сони инглиз ва олмон аҳолисидан ошмабди. Пол Демар ёзади-

ки, XIX асрнинг бошларида, яъни 1810 йили Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., Олмон аҳолисининг сони 18 млн. эди. Бугунга келиб Олмон аҳолиси 59 млн.га, Англия аҳолиси 62 млн.га етибди, аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни, 80 ёки 90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн.; бироқ Франция аҳолиси 11 млн. ошибди. Пол Демар бу ҳисобни кўриб: «Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз, — дея қайғуради. — Бугун биз французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушиб кетишимизга оз қолибди. Лекин ҳали ҳам кеч эмас, миллат ва ватанни бу ҳалокатдан қутқариш учун ҳимматимиз ва саъй-ҳаракатимиз керак». Оврўпо олимлари миллатларининг камайишидан шу даражада қўрқадилар.

Оламнинг энг буюк оқилларидан ҳазрати Пайғамбар уйланишни суннат деб билиб, бизни шунга ташвиқ ва тарғиб этганлар.

Саид Абу Хилол⁹ (р.а.) ривоят қилишларича: «Набий (с.а.в.): «Уйланинглари ва ўз нуфузларингизни зиёда қилингларики, қиёмат куни мен сизларнинг кўплигингиз билан фахрланаман», — деганлар.

Аёз ибн Ғаним¹⁰дан: «Пайғамбар (с.а.в.) дедилар: «Туғмайдиган қари аёлларга уйланманг. Қиёмат куни мен бошқа умматларга нисбатан сизларнинг кўплигингиз билан фахр қиламан».

Тўртинчидан, дунё ҳамма учун бир умумий синов майдонидир. Одам ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, ҳаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлиш учун мажбуран шу майдонга кирилади, саъй-ҳаракат қилади, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайси миллатнинг намояндalари саъй-ҳаракат эгаси бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чаққон, ҳамма азолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор соҳиб бўладилар. Қайси қавмнинг намояндalари ҳаракат ва интилишдан маҳрум бўлса, қўл-оёғи дардманд кишига ўхшаб заиф ва нозик бўлади. Уйланиш суннати қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб, боқиниш учун ўзини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига қадам қўяди. Узини ва оиласининг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун ҳаракат қилади. Шу йўл билан мўмин одам ўзини хорлик ва пастлик жарлигидан қутқаради. Қайси миллатнинг намояндalари шу

йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади.

Бешинчидан, эркак ҳамиша тирикчилик билан банддир. У ўз ҳолига қараб ҳаракат қилади ва аксар вақт, ҳаёт қийинчиликларидан қайғуриб тушкунликка тушади. Агарда уйланган бўлса, кечаси уйига келиб умр йўлдоши бўлмиш хотини ва турмуш самараси бўлган фарзандлари билан учрашади, суҳбат қилади ва ҳар қандай кулфат ва кундалик ташвишларини унутади. Шунинг учун ҳам Худованди карим хотин ва фарзандларни ўзининг неъматлари қаторидан билади: «Аллоҳ сизлар учун ўз жинсларингиздан жуфтларингизни яратди ва улардан сизларга фарзанд ато қилдиким, улар сизларга мадакқордирлар ва сизларга пок ва яхши ризқ берди. Бас, сизлар илоҳий неъматларга куфр келтириб, ёлғонга имон келтирасизми?».

Абдуллоҳ ибн Амру¹¹ ҳазратларида шундай ҳадис бор: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Дунё манфаатдир (яъни дунёдаги ҳар бир нарсанинг бир нафси бордир) ва дунёнинг энг яхши манфаати (неъмат) бу яхшилик қиладиган ва солиҳа аёлдир».

Хулоса шулким, уйланиш одамларнинг зарурий ва табиий амридир ва унда кўп ахлоқий, хусусий ва умумий фойдалар бор. Лекин биз учун шу кифоя. Демак, уйланиш зарур эканини шу муқаддимадан англадик.

НЕЧТА ХОТИНГА УЙЛАНИШ МУМКИН?

Албатта, баъзи ҳурматли ўқувчиларимиз дарров биттадан тўрттагача хотин олиш шариат бўйича жойиз деб жавоб берадилар. Бир оз сабр қилинглар, дейман уларга. Бу саволнинг жавоби унчалик ҳам осон эмас.

Юқорида зикр этган эдимки, одамлар аввал онла шаклида жам бўладилар ва бир неча оиладан бир қавм пайдо бўлади. Маълумки, бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли ва бахтли бўлмасалар, ўша қавмни бахтиёр ва бахтли дейиш хатодир. Ҳамда онла аъзосидан бирортаси бахтли бўлмаса, ўша оилани бахтиёр дейиш ҳам нотўғри бўлади. Модомки, қавм оилалардан ва онла алоҳида одамлардан таркиб топган экан, «оздан кўпга» дегандек, айтиш мумкинки, ҳар қавмнинг саодати шу қавм оилаларининг бахтиёрлигидан ва ҳар бир оиланинг саодати шу онла аъзоларининг бахтиёрлиги ва бахтлилиги билан боғлиқ.

Нечта аёлга уйланиш масаласини шу нуқтаи назар-

дан муҳокама қиламиз. Бир нечта хотинга уйланиш онлаларни бахтли қиладими ёки бахтсиз? Шу ояла аъзоларига шодонлик келтирадимми ёки бахтсизлик? Агарда биз ўлкамиздаги икки хотинлик кишиларнинг умумий аҳволини кўзимиз олдига келтирсак, осонлик билан ҳукм чиқарамизки, кўп хотинлилик нақадар жабр ва зулм, зулму жафо эса бадбахтлик ва аччиқ ҳаётнинг сабаби экан. Бахтсизлик ва оғир ҳаётга олиб келтирадиган ишни ҳеч қачон қилиш керак эмас.

Кўп хотинлилик фикрига оид бўлган масалани икки муқаддимада шарҳлаб бермоқчиман. Аввал сиз фалон қизни никоҳингизга оласиз. Яъни ул бечорага саодат ва бахтиёрлик ваъда қилиб ҳаётининг бойлиги, яъни ёшлигини ўз тасарруфингизга оласиз. Икки-уч йил яхши яшайсиз. Уйланишдан мақсад бўлган икки-уч фарзанд вужудга келади. Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг ҳайвонлик шаҳватингиз уйғониб ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини сизнинг орзу ҳавасларингизга адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни қўйиб юбориб, «сўфи» номини олиб янги хотин оласиз. Бу ваъдага хилофлик ва хиёнатдир.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотинни ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шуурингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди. Ваҳоланки, кинотда қайси иккита жинс бирга бўлса, муҳаббат натижаси эканлиги маълум. Шундай экан онла аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади. Шунинг учун ҳам биринчи ва иккинчи хотин ва уларнинг болалари ўртасида кун сайин нафрат ошиб боради, ёқалашини юзага келади, сиз бахтсиз ва фарзандларингиз хулқи ёмон бўлади. Сиз ҳар кун тирикчилик юзасидан кўчага чиқиб кетасиз ва кечгача ҳаракатда бўласиз. Кечқурун дам олиш умидида уйга қайтасиз ва кўпинча ана шу ёқа ушлашиш ва ҳақоратлар устидан чиқиб қоласиз. Кўпинча бунга сиз биринчи хотин ва унинг болаларини айблаб (гуноҳсиз бўлсалар ҳам) уларни ёмонлаб, сўкиб, ҳатто, инсофсизликка ҳам ўтишингиз мумкин, охи-

ри дарду алам билан ухлашга ётасиз. Аммо қани уйқу?.. Эртаси кун ияна паришонлик билан ишга кетасиз. Хотинларингиз эса тинчимайдилар. Бир-бирларига қарши туриб, уй анжомларини сотиб бўлса ҳам дуохон, ёлғиз эшонларга бориб хушпараст кўнглингизни ўзларига иситмоқчи бўладилар. Бу дуохонликдан ҳам фойда кўрмайдилар. Янада ўзаро нафрат ва гина кўпайиб боради. Янги хотин биринчи аёлингиз болаларига, эски хотин янги аёлингиз фарзандларига душманлик қилиб жонларига азоб берадилар. Ҳатто, фурсат топиб, бир-бирларининг болаларини ҳийла билан нобуд қилиш пайига тушадилар. Бу бузғунчилик, уруш ва жанжалларга бардош бермай мажбур бўлиб, икки ишдан бирини танлайсиз ё хотинларни бир-биридан ажратасиз, яъни бирини бошқа уйга кўчириб садақа, деб бирор нарса берасиз ёки талоғини бериб, бошқа кишининг соясига юборасиз. Шу баҳона билан фарзандларингиз ота меҳридан маҳрум бўладилар. Ёмон тарбия олиб бошингизга бало бўлишлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ҳар иккала йўл ҳам барчангиз учун зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас.

Бу муқаддимадан кўп хотинлилик, яъни иккита хотинга уйланиш бевафолик, адоват, вайроналик, фасоду зулм ва инсофсизликка олиб келиши маълум бўлган бўлса керак. Шарият ҳукмига ҳам, ақл ва виждон ҳукмига ҳам бу тўғри келмайди. Шундай экан, шунча беҳудагарчиликка олиб келадиган кўп хотинлилик тўғрими ёки йўқ?

Иккинчи муқаддима. Бу саволга жавоб беришдан олдин бу масалани бошқа йўл билан тадқиқ қиламиз. Умид қиламизки, ҳурматли ўқувчиларимиз сабрсизлик қилмаслар. Айтган эдикки, ҳазрати ҳакими Қодир (Аллоҳ) инсон насли боқий бўлиши учун уйланишни амр этган. Модомики, уйланиш мақсади фарзанд экан ва фарзанднинг кўплиги миллат аъзоларининг бисёрлигидан дарак берар экан нима учун кўп хотинлилик ман этилади? Яна ёзган эдикки, Таъгри таоло одамлар болачақани боқиш юки ва уйланишдан қочмасликлари учун «шаҳват» ҳиссини уларнинг табиғатига киргизди. Шаҳват тақозоси билан улар бирга бўлишни истаб турмуш қурадилар. Тиб фанидан маълумки, шаҳват иштиёқи эркакларда кўпроқ. Ҳайз, узлуксиз қон кетиш, бола туғилиш вақтларида эру хотиннинг бирга бўлиши зарар. Шундай вақтларда эр хотинга яқинлик қилмайди. Лекин у ҳаром йўл билан шаҳват ҳиссини йўқ қилиши

мумкин. Иккинчи хотини бўлганда, у билан ҳожатини чиқарган бўларди ва ҳаромга чалинмасди. Бу масалаларни ўз жойида баён қиламиз.

Уйланишнинг асосий мақсади фарзанд экани маълум. Баъзи эркаклар бир хотин билан узоқ йиллар яшаб фарзандлик бўла олмайдилар. Мажбур бўлиб бу дунёдан нишонсиз ўтмаслик учун бошқасига уйланадилар. Ёзганларимиздан маълум бўладики, икки хотинлиликнинг ҳам фойдаси бўлиб, ҳатто, баъзан зарур ҳам экан. Бас, қандай ҳукм чиқариш керак? Салбийми ёки ижобий? Жавоб: биринчи муқаддимада икки хотинлиликнинг зарарли, иккинчи муқаддимада фойдали томонларини баён қилдик. Агарда шу иккала муқаддимани ақл мезонига солсак шундай ҳукм чиқадики, икки хотинлилик (кўп хотинлилик) зарар келтирадиган ҳамма йўллари ёпилса тўғридир, яъни шундай тартиб ўрнатилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қонунни бизларга ким тайин этади? Ислом дини. Ҳақиқатда ҳам, ислом дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кўстсиз ажратади. Одамларга нимаки фойда келтирса ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади. Шунинг учун ҳам ислом дини мўминларни бу дунё ва охираат саодатига етказди.

Биз бу дунё саодатига етишдикми? Йўқ. Нима учун? Чунки ислом ҳукмларига риоя қилмаймиз, чунки жамиятимиз қонуни ва ҳаётимиз раҳбари бўлган Қуръонни фақат ўликлар арвоҳига ҳада қиламиз...

Тўғри, ислом дини ҳар хусусда адолат камолини муҳофаза этиб, кўп хотинлилик масаласида ҳам шундай одилликка йўл берган. Кўп хотинлиликнинг зарарларига қарамасдан ислом уни ман этмайди, чунки фойдаси ҳам бор. Зулм хавфи мавжуд бўлмаса, кўп хотинлилик жон деб буюради.

Қуръонда келган «Агар етимлар ҳаққига хиёнат қилишдан қўрқсангиз, уларни ўз никоҳингизга олманг, балки никоҳлари шаръан тўғри бўлган аёлларни биттадан тўрттагача ўз никоҳларингизга олинг ва икки-уч аёл ҳаққига зулм етгудек бўлса, бир хотин сизга кифоя қилади. Агарда бир аёл ҳаққига ҳам адолат қилолмасангиз ўз чуриларингиз билан қаноат қилинг, шу йўл зулмдан йироқдир²». Шу ояти каримадан маълум бўладики, уйланган эркакнинг ҳаёлига иккинчи хотин олиш келган бўлса, адолат қилиш ёки қилолмаслигини бил-

моғи даркор: Агарда адолат қила олмаслик эҳтимоли кўпроқ бўлса, иккинчи хотинга уйланиш хаёлидан воз кечмоғи лозим. Аммо икки хотин ўртасида адолат ва инсоф ўрната олса, уларнинг оғирлигидан чўчимаса, у ҳолда иккита хотинга уйланса зарар қилмайди. Икки-уч хотин олишга шарт шу адолат ва инсофдир. Икки-уч хотинга уйланган эр шу ояти карима ҳукми (ва виждон ҳукми) ила фарз бўлган адолатни хотинлари ўртасида ўрнатиши лозим¹. Яъни еб-ичиш, кийим-кечак, уй-жой, эркак мажбуриятида ҳам бир хил муносабатда бўлиши керак. Ҳатто, хотинларидан бири кундошига пул бериб, унинг навбатини сотиб олса ёки эрнинг ўзи бир хотинига ҳадя бериб, бошқа аёли олдига борса ҳам ислом фақиҳлари қабул қилмай, пулни ўз эгаларига қайтаришни лозим билганлар. Адолатнинг бажарилиши вожиб бўлса, эр бўйнида абадий қолади. Набий акрам (с.а.в.) буюрганлар: «Агарда эрнинг икки хотини бўлса ва уларнинг ораларида адолат қилмаса, қиёматда танаси яримта бўлғай» («Ал-жомеъ, ус-сағир»дан¹³).

Шу ўринда яна бир савол хотирга келади. Эр-хотинликнинг асоси муҳаббатдир. Иккита хотини бор эркак-албатта, ёш ва гўзал хотинини биринчи ва ёши катта хотинидан кўпроқ севади. Муҳаббатда адолатни ўрнатиш қийин, ҳамма хотинларни эр бир хил сева олмайди. Аллоҳ таоло эса, аёллар ўртасида адл ва инсоф ўрнатинглар, деб буюради². Бас, бу ҳолатда нима қилиш лозим? Баён қиламан. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Ислом дини табиий ва ижтимоий диндир. Бу ҳукми баён қилгандан сўнг уни ҳамма томонлама қамраб олади. Бу саволга Қуръони карим жуда яхши жавоб беради: «Ҳақиқатда инсоф юзасидан ҳамма хотинларингизни бир хил севмоқчи бўласизлар. Лекин муҳаббатда адолат ўрнатмоқ сизларнинг иқтидорингиз доирасидан чиқади. Шундай экан, кўпроқ севадиган хотинингизга камроқ майл қилинг, токи бошқа хотин хафа бўлмасин. Севмайдиган хотинни муҳаббат ва ҳурмат чегарасида тутиб турингиз, аслида севмасангиз ҳам зоҳирда шундай муомала қилингки, у ҳам севади деб ўйласин».

Ҳазрати Расулимизнинг феъллари ҳам шундай эди. Маълумки, ҳазрати Пайғамбар Ойша онамиз (р.а.)¹⁵ ни бошқа хотинларидан кўпроқ севардилар. Аммо хотинлари ўртасида навбатни роя қилиб, адолат ўрнатиб

¹ «Тафсиrotи аҳмадия», Бомбай, 1876, 226-бет.

² «Бадоеъ ус-саноеъ фи тартиби-ш-шароеъ»¹⁴, 2-ж. 333-бет.

айтардилар: «Е Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурмен. Аммо сенинг қўлингда бўлиб, ихтиёримда бўлмаган нарсага мени гирифтор этмагин, яъни ҳаммаларни бир хил сева олмайман, мени авф этгин, чунки дилим менинг қўлимда эмас¹». Пайғамбарнинг Ойша (р.а)га бўлган муҳаббатини билиб, эркаклар ўз хотинларига қай даражада адолат қилишлари лозимлигини билиш учун шу ҳадис етарлидир. Имом Бухорий ривоят қиладилар: «Ойша (р.а.) дедилар: «Пайғамбарнинг аҳволлари оғир бўлганда, улар менинг хонамда қолишлари учун бошқа хотинларидан изи сўрадилар. Улар рози бўлдилар». Ислом дини кўп хотинликка шундай оғир шартлар билан ижозат берган. Шундай шартларга аҳамият бермай икки-уч хотинга уйланадиган эркаклар билиб қўйсинларки, уларнинг ишлари Қуръон ва ҳадисга хилофдир. Биринчи муқаддимада баён қилинган бало ва зарарлар бошларига тушишини хаёлларидан чиқармасинлар. Бу қийинчиликлардан ташқари яна ҳисоб-китоб кунни ҳам олдинда. Шу нарса ҳам маълум бўлсинки, агар эркак қалбида адолат ўрнатиш кучини етарли деб билмаса, битта хотинга кифоят қилсин.

УЙЛАНМОҚ ЗАРУР БУЛГАНДА ҚАНДАЙ ХОТИННИ ТАНЛАШ ЛОЗИМ?

Биз уйланмоқчи бўлсак, онамизга ё бўлмаса бирон-бир аёлга совчилик мажбуриятини юклаймиз. Совчиларимиз биз кўрмаган ва аҳволидан хабаримиз бўлмаган, қизи бўлган бирор ҳовлига борадилар. Уй эгалари бу совчиларни иззат-ҳурмат қилмасалар, қизларига мингта айб қўйиб бошқа ҳовлига кириб борадилар. Агарда шу хонадонда уларни яхши кутиб олсалар, еб-ичиш орасида қизни минг мадҳу санолар билан мақтаб чиқадилар. Кўзи ола бўлса—шаҳло кўзли, юзида чипқон изи бўлса—руҳи ҳарир, бурни пачоқ бўлса — чимчилагандек деб мақтаб, бечора куёвни бу хаёлий ва шоирона ташбеҳлар билан мафтун қиладилар. Куёв ҳам мажбур бўлиб, қизга расмий совчиларни юборади. Қизнинг онаси ва қариндошлари «куёв кўришга» келадилар. Аммо улар куёвни эмас, балки унинг уй-жойини ва мол-мулкни кўриш учун келадилар. Улар йигитнинг уй-жойини ёқтирап экан, катта ҳадя ва сарполарни олгандан сўнг,

¹ «Тафсири табарий»¹⁶, 5-ж, 182-бет.

баҳ-баҳ... оламини куёв мақтови билан тўлдирадилар. Куёв бадбашара ва ёмон хулқли бўлса ҳам ўйламасдан: «Бу куёв фариштага ўхшайди, худо уни шу қизимиз учун осмондан туширган», — деб мақтаб ҳукм чиқарадилар. Бечора қизни шу хонадон ва сарполар учун қурбон қиладилар.

Ўйланиш учун танланган йўл мамлакатимизда, асосан, шундан иборат. Шундай расм-русм яхши натижа берадими? Асло йўқ! Бу маълум қонданинг натижаси шулким, кўпинча фотиҳадан кейин ва никоҳдан олдин келин ва куёв ўрталарида жанжал бўлади. Бу ўзаро душманлик келин ва куёв муносабатларига таъсир этмасдан қолмайди. Бундай хатардан сўнг никоҳ ҳам ўтади. Биринчи кечани чимилдиқ остида ўтказиб, биринчи марта мулоқотда бўладилар. Шу нарса аниқки, эр-хотинликнинг асоси бўлган муҳаббат уларнинг ўрталарида пайдо бўлмайди. Балки уларнинг ўрталарида мана шу уч ҳолатдан бири мажбуран содир бўлади. Бир-бирларига меҳр-муҳаббат ҳам, нафрат ҳам туймайдилар, яъни биринчи мулоқотлари икки бегона одамнинг муносабатларига ўхшаб кетади. Маълумки, бу муносабат ҳам ҳалокатлидир. Иккинчиси, келин-куёвдан ёки куёв келиндан нафратланадилар. Агарда шу биринчи мулоқот бегона одамларнинг муносабатига ўхшаб кетса, ҳаётлари хавфли бўлади. Бир ҳафта, бир ой ёки бир йилдан сўнг уларнинг феъл-атворлари бир-бирларига мос тушмай ўрталарида нафрат пайдо бўлса, қолган умрлари ниҳоятда азобда ўтиши мумкин. Баъзан эр арзимас баҳона билан, масалан ошга ёғни кўп солдинг ёки гўшти куйдирдинг, деб хотинини уриб майиб қилади. Баъзи аёллар ҳам арзимаيدиган сабаб билан эрларини халойиқ ўртасида шарманда қиладилар. Ҳар кун, ҳар ҳафта, ҳеч бўлмаса бир йилда бир марта оилада катта жанжал бўлиши бизнинг мамлакатимизда расм бўлган. Эр-хотин ўртасида ҳурматсизлик шу даражага етгандан кейин хотин ҳам, эр ҳам бир-бирларининг ҳақ-ҳуқуқларига риоя қилиш хотирига келмайди. Хотин эрининг бойлигини атайлаб исроф қилади, эри ҳам хотинининг бошига тушган балоларни била туриб, ўзини кўрмаганга солади. Оилаларимиз ўртасидаги бундай ёмон ишлар муҳаббатсизлик натижасидир. Агарда биринчи кечада қиз куёвдан нафратланса иложсиз қолади, чунки у асирдир ва унинг назарида ҳаракатлари девга ўхшаган эри билан яшаши лозим бўлади. Бундай ҳаётнинг олдида иккита ёмон натижа бор. Агарда хо-

тин ўз эридан рози ва мамнун бўлмаса ва қалбида муҳаббатни орзу қилса, ўзининг поклиги ва ифатини эрининг обрўси ва номуси билан бирга бошқа бир эркакнинг оёғи остига ташлайди, ўзини ва эрини бу дунёю у дунё расво қилади. Ёки бундай хотин минг орзу ва ҳасратлар билан касалликларга чалишиб, оқибатда дунёдан кўз юмиши мумкин.

Биринчи мулоқотдан сўнг куёв қизни ёқтирмай қолсачи? Унда гапириб ўтиришнинг фойдаси ҳам йўқ. «Ёмғирдан қутилиб, қорга тутилибди» деганларидек, куёв қуйидаги балолардан бирига мубтало бўлади:

1. Шу кечада қизга талоқ бериб, қилган ҳамма меҳнат ва харажатларни йўққа чиқаради ва қизнинг келажигига ғов қўяди.

2. Ёки нима бўлса бўлди деб, келинни уйга олиб келиб, қиз ҳаққига ноинсофлик қилади. Бошқа томондан ўзини ғайри шаръий ишларга асир қилиб, оилавий ҳаётини ҳам, ўзининг ахлоқий фазилатларини ҳам фишқу фужур ва ношойиста ишлар билан тўлдиради.

3. Ахлоқий фазилатлари ғайри шаръий ишларга тўсқинлик қилса ҳам олти ой ёки бир йилдан кейин бошқа хотинга уйланади. Иккинчи хотинга уйланиш, совчилик ва куёвни кўриш аввалгидек бўлади. Хатолар қайта такрорланади. Бунга қўшимча йнгит бошига икки хотинлиликнинг балою кулфатлари тушади. Бу ҳақда эса юқорида зикр қилганмиз.

4. Ёки ҳеч бир илож топмай, олган хотинни билан аччиқ ҳаёт кечиради, охири нафасигача уйлангани ва бебахтлигига лаънат ўқиб жон беради. Бу урф-одатнинг ёмон томони шу билан тамом бўлмайди, кўпинча куёв ва қиз тажрибасизликдан юқумли касалликларга чалинадилар. Вақт ўтиши билан бу касаллик бир-бирларига ўтиб, болаларига ва оила аъзоларига ҳам юқиши мумкин. Бу беморлигу мотамлар ҳаётларини заҳарлайди. Баъзан куёв ёки келин фарзандсизликка олиб келадиган касалликка гирифтор бўладилар. Никоҳдан сўнг бу касаллик оила аъзоларининг ҳаётларини нурсиз қилиб, уйланишнинг бирдан-бир мақсадни бўлган фарзандни йўққа чиқаради. Шунинг учун ҳам биз туркистонликлар орасида ҳақиқий бахтиёр ва саодатли оилалар жуда кам, балки йўқдир. Агарда ғайрат қилиб аҳволимизни бирма-бир тадқиқ қилсангиз, мен арз қилган бадбахтликларни ўзингиз кўрасиз. Аксар оилаларимизнинг аҳволи шундай экан, яъни оилаларимиз орасида интизомсизлик, муҳаббатсизлик ва бахтсизлик сўнг-

ги даражага етган экан, миллатимиз ҳам интизом, birlik ва иттифоқлик юзини кўрмайди. Шундай экан нима қилиш керак?

Жавоби шундай: уйланиш бир эркак ва бир аёлнинг иттифоқидир. Алалхусус, муҳаббат ва меҳр билан ҳаётда шерик бўлиш демакдир. Одамлар бир сўмлик тижоратлари ёки бир ойлик сафарлари учун шерик ва йўлда ҳамроҳ топиш учун тахминан йигирма нафар таниш ва ошноларини ҳаёлан кўз олдларига келтирадилар. Уларнинг ҳар бирларининг яхши ва ёмонликларини эслаб мулоҳаза қиладилар. Улардан бир кишини ажратиб тижорат ёки сафарларига, шерик қиладилар. Эр-хотин мушкулотдан иборат бўлган ҳаёт сафарида бирга бўлиб, жисмоний ва руҳий осойишталикка шерик, инсоний вазифаларни бажаришда дастёр, қайғу ва умидсизлик дамларида ғамхўр, саодат ва бахтиёрлик чоғида бир-бирларига ҳамдам бўлишлари лозим. Шундай экан, улар, албатта, энг аввало, бир-бирларини камоли диққат ва тажриба юзасидан имтиҳон қилишлари зарур. Хотин эркак ҳолидан ва йигит қиз аҳволдан яхшигина хабардор бўлиб, кейин турмуш қуришлари лозим.

БУЛАЖАК ЭР-ХОТИН БИРИНЧИ НАВБАТДА НИМАЛАРГА АҲАМИЯТ БЕРСИН?

Уйланиш учун тўрт нарсага эътибор бериш лозим: мол, насаб, ҳусн ва имону эътиқод. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари тақрибан бир хил бўлиши лозим. Акс ҳолда эр билан хотин бир-бирларига тенг бўлмай, бири бой ва калонзода бўлса, иккинчи томонни фақирлик ва зоти пастликда айблаб, ҳаётини мудом азобга қўяди. Хусусан, исломий тарбия доирасидан четда қолган мамлакатимиз халқи бойлик ва калонзодалик билан ортиқча фахрланадилар. Бундай издивожнинг натижаси, албатта, яхши бўлмайди. Жамол (ҳусн) бу кўриниш демакдир, яъни қараётган киши назарига чиройли кўриниб, унинг қалбини ўзига мойил қилиш демакдир. Қалбда пайдо бўлган бу мойилликни муҳаббат дейиш мумкин. Ҳаётда дўст, бахт ва бахтсизликда шерик, ғам-қайғу вақтида ҳамдам, хушнуд дамларда бир-бирларига ёр бўлишни истаган эркак ва аёл шахсий ва ижтимоий вазифаларини биргаликда бажаришлари керак. Улар-

нинг ўрталарида ана шу қалбий мойиллик ва муҳаббат бўлмаса уйланиш ўз-ўзидан зарарга айланади.

Шу нарса маълум бўлдики, қалбий мойиллик жамол мушоҳадасининг (яъни келин-куёвнинг бир-бирларини кўргандан сўнг пайдо бўлган мойилликнинг) натижасидир. Бас, тўйдан олдин келин-куёв бир-бирларини кўришлари зарур. Агарда Бани Одам табиати ҳар хил бўлмаганда ёки ҳусн ва жамол муайян мезонга эга бўлганда эди, эр-хотиннинг ҳусн-жамолларини билмоқ ва баҳо бермоқ совчилар орқали бўларди. Лекин одам табиати ҳар хил, ҳусн ва жамолнинг ҳам маълум чегараси бўлмайди. Масалан, сизнинг пазарингизда хунук кўринган сурат менга ёқиши, дилимни забт этиши мумкин. Аксинча, менга ҳеч қачон манзур бўлмайдиган сурат, сизни бир қарашда лол ва ҳайрон этиши мумкин. Шу мушкулотни ҳал қилиш учун куёв ва келин фотиҳадан олдин бир-бирларини кўриб ёқтиришлари лозим.

Мазкур бўлган тўртинчи сифат шулким, ҳар бир эркак ва аёл диндор бўлиши лозим. Юқорида зикр этилган гўзаллик (жамол) ҳақидаги сўзларимиз зоҳирий (ташқи) жамолдир. Агарда у ботиний (ички) жамол билан, яъни яхши хулқ билан боғлиқ бўлмаса бир тўйинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қулига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги билан, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлари билан зийнатлайди. Диндорлик бу Худонини таниш, билиш ва Ҳақдан кўрқишдир. Шундай қилиб ҳусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир. Диндорлик яъни хушахлоқ бўлмоқ ҳар бобда, хусусан, уйланиш бобида ниҳоятда зарурдир. Чунки юқорида баён қилганимиздек уйланиш бу ҳаётда шерикликнинг аҳду паймонидир. Эр-хотин бирга бўла туриб, ҳаёт йўлида биргаликда бўлмоқ ва бир-бирларига ёрдам бермоқ учун аҳд қиладилар. Бир-бирларининг ҳаққига зулм, жафо ва хиёнатни раво кўрмайдилар. Табиийки, эр-хотин агарда диндор, диёнатли ва ахлоқи ҳамидага эга бўлсалар, шу аҳду паймонларига бир умр собит қоладилар. Шу нарса аниқки, ваъдага хилоф қўйилган ҳар бир қадам шу аҳду паймоннинг бузилишига олиб келиб, бадбахтлик ва тинчсизликни оилалар бошига келтиради. Бунинг устига, мен бу ҳақда ҳали ёзаман, фарзанд тарбияси, яъни фарзандни ақлан, ахлоқан ва жисман камолга етиштириш ота-она бўйнига тушади. Аввалроқ арз қил-

ган эдикки, уйланишнинг биринчи мақсади фарзанддир. Авлодни тарбиялаш инсониятнинг хизматидир. Қачонки биз яхши ахлоқ эгаси бўлган фарзандларни тарбияласак, шундагина бўйнимиздаги бу хизмат мажбурияти соқит бўлади. Кимки, бадахлоқ болаларни тарбия этса, инсониятга хизмат эмас, балки душманлик қилган бўлади. Жамият уларнинг фарзандларидан безор бўлади. Хуш ва яхши ахлоққа эга бўлган фарзанд, хушахлоқ иймон соҳиб бўлган ота-онадан бўлади, агарда ота-она ахлоқсиз бўлсалар, уларнинг тарбиялари соясида ўсган фарзанд ҳам бадахлоқ бўлади. Бинобарин, куёв ва келин хушахлоқ бўлишлари энг яхши фазилатдир.

Энди яхши ахлоққа эга бўлган ёки бўлмаганликни ким текширади? Маҳалла ходимлари бу ишнинг уйдасидан чиқадиларми? Ҳеч қачон. Бу ишни қиз ва куёв зиммаларига ташлашдан бошқа илож йўқ. Мол ва насабни ташқаридан тадқиқ қилса бўлади. Лекин жамол ва ахлоқни билиш учун қиз ва йигитнинг мулоқотлари лозим бўлади. Соғлом ақл эгалари назарида шу ишларнинг зарурлиги ҳар нарсадан ҳам муҳимдир.

Шу жойда яна бир савол туғилади. Бу таклифни ислом шарияти қабул қиладими-йўқми?

Ал-Мағират бинни Шаъба¹⁷ «Мишкот ал-малоиҳ»да ривоят қилади: «Мен бир аёлга совчиларимни юбордим. Ҳазрат Пайғамбар эшитиб сўрадилар: «Сен уни кўрддингми?» Мен: «Йўқ», — деб жавоб бердим. Ҳазрат буюрдилар: «Уни кўргин, орангизда бу муҳаббатга сабаб бўлажак».

Саҳл бинни Саъд¹⁸ (р.а.) нақл қиладилар: «Бир аёл Пайғамбар олдига келиб деди: «Ё, Расулуллоҳ нафсимни сенга бахшида этиш учун келдим». Пайғамбар шу хотинни (аввал) кўрдилар». Шундай қилиб иккала ҳадиси шариф никоҳдан олдин келин ва куёвнинг мулоқоти жоизлиги очиқдан-очиқ далолат қилади. Имом Ғаззолий¹⁹ эса шу молоқотни мустаҳаб (маъқул) дейдилар.

Уйланишни орзу қилган эр ва хотин ўзаро аҳволларини текширгандан сўнг, насаб ва бойликлари мувофиқ келганда, ички ва ташқи жамолларини ёқтириб, уйланишга рози бўлгандан кейин уларни никоҳ қилиш керак. Улардан бири рози бўлмаса, никоҳдан воз кечиш лозим, чунки ризосиз никоҳ яхшиликка олиб келмайди.

Абу Ҳурайра (р.а) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с.а.в.) дедилар: «Бева то амр қилмаса ва қиз розилик бермаса, никоҳ қилманглар». Асҳоб сўрадилар: «Қиз

ҳаёдан розилик бера олмайди, қизнинг розилиги қандайдир?» Ҳазрат буюрдиларки: «Қизнинг сукут сақлаши унинг розилигидир».

Саҳоба Хансадан (р.а.) ривоят қиладиларки, Ханса тул қолганида отаси уни бир кишига никоҳ қилмоқчи бўлди, Ханса уни хоҳламади ва Пайғамбар ҳузурига келди. Пайғамбар ҳам отасининг никоҳини бекор қилдилар.

Санд бин ал-Мусайиб²⁰ (р.а) ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с.а.в.) дедилар: «Қизларнинг отаси бор ёки йўқлигидан қатъи назар, никоҳ пайти ўзларидан розилиklarини олмоқ зарурдир». Шу ҳадислардан юқорида баён этилган мулоқотнинг шартлиги маълум бўлади. Аёлнинг розилик бериши куёвни кўриб тўқтиришига боғлиқ. Аммо кўрмасдан севиб қолиш қандайлигини мен билмадим.

Энди яна бир масала қолди. Қайтарсак ҳам айтмизки, уйланишнинг буюк мақсад ва фойдаси фарзанддир. Шунинг учун ҳам ҳар бир эркак туғишга қодир бўлган хотинга уйланиши лозим. Туғмас хотинга уйланган эр шўр босган ерга экин экмoқчи бўлган деҳқонга ўхшайди. Шу сабабдан ҳам Пайғамбаримиз ўз умматларини туғишга қодир бўлмаган аёлларга уйланишни ман қилганлар.

Саҳоба Муаққал бинни Исор (р.а.) Абу Дъвуд²¹дан ривоят қилади: «Бир киши Пайғамбар ҳузурига келиб арз қилдики: «Мен бир бой ва насаби тоза аёлни учратдим, лекин туғмайди. Унга уйлансам бўладими?» Пайғамбар: «Йўқ», — дедилар. Яна келиб сўраган эди, ҳазрат ман қилдилар. Учинчи марта келганда Расули акрам: «Охиратда мен сизларнинг кўплигингиз билан ифтихор қилурман», — деб жавоб бердилар». Шундай қилиб, Расули ҳаким буйруқларига биноан, ҳар бир эркак ва аёл бирга бўлишни истаган бўлсалар, бу жиҳатга ҳам аҳамият бермоқлари лозим. Биз Туркистон мусулмонлари Пайғамбаримиз таъкидлаган бўлсалар ҳам шу масалани калта ўйлаймиз, бу буйруқни бажармасак натижасини бу дунё ва охиратда кўрамиз. Масалан, мамлакатимизда бир эркак ва аёл турмуш қурадлар. Жаҳолатимиз сабаб кўп пул сарф қиламиз, никоҳ ҳам бўлиб ўтади. Бир ой, икки ой интизор бўлгандан кейин маълум бўладики, куёвнинг бели боғланган ва иқтидори йўқ. Зудлик билан маҳалланинг ходима хотинлари жам бўлиб, куёвнинг белини душманлар боғлаб қўйганлар, деб фатво берадилар. Шу замонда

куёвбола жаноблари ҳам бош яланг, оёқ яланг афсунгар ва фолбинларга қараб югурадилар, бир қисм давлатини уларнинг фириб ва макрлари йўлида сарфлаб, ўзларини расво ва шарманда қиладилар. Бу ҳаёсизликларни баён қилишга қалам ҳам уялади. Албатта, бу ахлоқгарчиликларнинг биронтаси фойда бермайди. Мажбур қилиб хотинга талоқ хатини берадилар ва фожиа ўз ечимини топади. Ёки аксинча, куёв яна уйланади, никоҳ тўй ва бошқа расму русмлар ҳам яхши ўтади. Куёв кучсизлигидан ҳеч нишон ҳам кўринмайди. Бир йил, икки йил ўтади, фарзанд йўқ. Маълум бўладикки, эр ва хотиндан бири касалдир. Лекин қайси бири дардга мубтало бўлган? Ҳеч ким билмайди. Улар билар-билмас яна икки йил умрларини дуохонлар орқасида юриб сарф қиладилар, бу гал ҳам натижа чиқмагач, ночор қолган эр яна бошқа хотинга уйланади. Агарда бу аёлдан ҳам фарзанд бўлмаса, иллат эр жанобларида бўлгани аниқ бўлади. Лекин бу ҳақиқат икки хотиннинг ҳаётлари беҳуда зое бўлганидан сўнг маълум бўлади, яъни туғишга қодир бўлган икки аёл битта эр қўлида қурбон бўладилар.

Бу дардга илож борми? Шунни билиш керакки, жинсий ожизлик ва ақим бўлмоқ (ақим, яъни насл беришга монъелик дегани, бу дардга мубтало бўлган аёл ёки эркакни ақим дейдилар) инсонга хос бўлган дардлардан ҳисобланади. Фол очиш ва дуохонлик бу дардни даволамайди. Жинсий ожизлик ва ақим касаллиги турлича бўлади. Баъзиларининг иложи бўлмаса ҳам аксарини даволаса бўлади. Ҳозирги вақтда ўткир дўхтирлар уларни зудлик билан табобат қиладилар. Шундай экан, уйланмоқчи бўлган ҳар бир йигит ва қиз олдиндан ўзларини бирон-бир билимдон дўхтирга кўрсатишлари лозим. Мабодо биронталари шу дардларнинг бирига мубтало бўлсалар, унда иложини олдиндан қилишлари жоиздир. Шундан сўнг никоҳ қилсалар бўлади. Агарда дардларига илож бўлмаса, уйланишдан воз кечиш лозим бўлади.

Эр ва хотин уйланиш учун баён этилган бу шартларни бажариш мамлакатимизда мушкул ва халқимиз назарида жуда ажиб ва ғаройиб кўринади. Лекин пачора бошқа илож йўқдир: Оиласининг саодати ва роҳатини ўйлаган одам, бу шартларга риоя этиши шартдир. Агарда тижорат билан шуғулланаётган шериклар ўртасида низо ва нафрат пайдо бўлса, албатта, ишларига зарар ва зиён тегади. Биз айтдикки, эр-хотин ҳаёт

йўлида бир-бирларига умр йўлдоши бўладилар. Умр йўлдошлари ўртасида жанжал ва нафрат пайдо бўлса, фақат бахтсизлик ва фалокат келтиради. Бунинг устига баён қилган шартларимиз ҳазрати Пайғамбарнинг саҳиҳ фармойишларига мувофиқ келади. Юқорида баён этилган шартларни бажариб, кейин маҳрни аниқлаб тўй қиламиз.

МАҲР ВА ТЎИ ҚАНДАЙ БЎЛИШИ ЛОЗИМ

Турмуш қурмоқчи бўлган эркак ва аёл ҳаётда бир-бирларига шерик бўлар эканлар, бу шерикликнинг бошланиш расми фотиҳадир. Келин ва куёв ўзларининг фотиҳа тўйларини хурсандчилик билан нишонлашлари керак. Эр никоҳ вақтида албатта хурсанд бўлади. Алалхусус, келин унинг орзу ва истакларига мувофиқ келса. Аммо келинлар бунақа эмас. Аёл зотининг қалби нозик ва ҳассос бўлади. Ҳар нарсадан ва ҳар бир ишдан улар тез-тез таъсирланиб қоладилар, ғам-ғусса ва қайғуга қарши сабру саботлари камдир. Бинобарин, ҳатто куёв уларнинг орзу ва таъбларига мувофиқ бўлса ҳам ота тарбияси соясидан ва она шафқати қучоғидан узоқлашганда, маҳзун ва ғамнок бўлмасликларининг иложи йўқ. Шу ҳолатда куёв баъзан-баъзан хотинига ҳадя ва туҳфа бериб, унинг кўнглини кўтариши лозим. Келиннинг меҳри ва иштиёқини ўзига жалб этиши лозим. Ана шу ҳадяни «маҳр» дейдилар. Худойи таоло ояти каримасида буюради: «Хотинларингизга маҳрларини ҳадя каби (яъни чин кўнгилдан, мамнун бўлиб) берингиз! Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарсани ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар²²».

Шайх ул-муфассир¹ ибни нмом Абу Жаъфар Муҳаммад бини Жарири Табарий «Жомеъ ул-баён»²³ тафсирида шу ояти каримани уч ривоят билан изох ва тафсир қилган.

Биринчидан, бу ояти карима эркакка бўлган хитобдир. Оят маъноси қуйидагича: «Эй уйланадиган эркаклар, аёллар маҳрини ўзларига бериш сизлар учун лозим ва вожибдир. Агарда улар ўшал маҳрдан ихтиёрлари билан бирор нарса сизларга берсалар уни олинглар».

Иккинчи ривоят. Жоҳилият даврида баъзи одамлар

¹ шайхул ул-муфассир-тафсирчилар пири.

қизларини ёки етимларни тарбия қилиб эрга бериб, уларнинг маҳрларини ўзлари олардилар. Шу ояти карима уларга хитоб қилинур.

Учинчидан. Жоҳилият даврида баъзи кишилар ўз сингилларини эрга бериб, уларнинг маҳри эвазига, у куёвнинг сингиси ёки қизларига уйланардилар. Бу ояти карима уларга хитобдир.

Иккала ҳолатда ояти кариманинг маъноси шундай: «Қизларнинг оталари ва етимларнинг мураббийлари! Қизларни эрга берганда, эрлари берган маҳрларини ўзларига беринглар. Уларнинг розилигисиз уни тасарруф этманг. Агарда ўзлари рози бўлиб бир нарса берсалар, уни қабул қилинглар». Муфассир ҳазратлари маҳр калимасини «вожиб ва лозим» сўзи билан тафсир қилиб, ўша учта ривоятни келтириб ўзи биринчи ривоятни танлайди. Лекин қози Байзавий²⁴ айтадики, «луғатда «назиат» («маҳр») юракдан чиқариб тама қилмай бериладиган ҳадядир». Биз қози Байзавий жанобларининг фикрини қабул қилиб Ибн Жарири Табарий ривоятига келсак ҳам қабул қиламиз. Яъни учала ривоятнинг мазмунидан келиб чиқиб айтамикки, ояти карима ҳамма эркакларга қаратиб айтилган. Ҳар бир киши ўзига тегишли хулосани олиши керак. Уйланаётган эркакларга ояти карима: «Аёллар маҳри уларнинг ҳадяларидир, қалб истаги билан тама қилмай беринглар», — дея амр қилади. Етимларни ёки қизларини эрга узатаётган кишилар, сингилларини эрга бераётган ва уларнинг маҳри эвазига уйланмоқчи бўлган эркакларга ояти карима хитоб қилади: «Маҳр куёвнинг хотинига берадиган дўстона ҳадясидир. Уларнинг розилигисиз маҳрини олманглар».

Ояти кариманинг маъноси шулким: «Эй ислом аҳли! Сизлардан кимки уйланар экан, хотин маҳрини дил розилиги билан, эвазига мукофот кутмай берсин. Кимки қизини эрга берар экан маҳрини ўзига бериб, унга даъво ва даҳл қилмасин». Энди маълум бўлдики, маҳр хотин кўнглини шод қиладиган ҳадя экан. Бу зарурий ҳадядир. Биз туркистонликлар, ана шу шаръий воситани ҳам суинистёмол қиламиз. Мамлакатимизда маҳр бериниш қондаси кўп ташвиш ва оғирликларга олиб келади. Биринчидан, кўп гўзал йигитлар яхши ахлоқ ва комил истемод соҳиб бўла туриб, камбағаллик дастидан оғир маҳрларни қизларга бера олмайдилар. Натижада улар уйланмасдан умрлари бўйдоқлик ва ёлғизликда ўтади. Ночор бўлиб ғайри-шаръий ишларга қўл

урадилар-да; дунё ва охираглари куйиб кетади. Иккинчидан, баъзи камдаромад одамлар нима бўлса бўлсин деб, бир неча минг танга пул қарз олиб, тойтой пахта ва қоп-қоп гуруч, яна алланималар бериб бирор қизга уйланадилар. Лекин никоҳдан сўнг батамом фақир ва қашшоқ бўлиб ҳовлию жойларини сотиб қарзларига берадилар ва аҳли оилалари билан дарбадару сарсон бўладилар.

Учинчидан, баъзи бадбашара, хулқи ёмон ва қари кишилар ёш ва саҳобжамол қизларни катта пул эвазига олиб, уларнинг умрларини мотамга айлантирадилар. Мамлакатимизда бу қонданнинг касофати шу билангина тугамайди. Мусофирлигим (Туркияда—Ш. В.) чоғида бир ҳамшаҳарим билан суҳбат қуриб, мамлакатимизда эркакларнинг хотинларига нисбатан қўллайдиган зулмлари ҳақида шикоят қилдим. Ул муҳтарам зот менга: «Хотинларимиз бизга турмуш ўртоғимиз эмас, балки канизак, чўриларимиз бўлади. Чунки биз уларни беш ё ўн минг танга бадалига сотиб оламиз», — деди. Диққат қилинг, бир ҳурматли, одам ўз хотинига нисбатан шундай тушунчада бўлса, уларнинг ораларида қанақа дўстлик ва муҳаббат бўлсин? Бундай ҳолат мамлакатимизда жорий бўлган маҳрнинг оғир шартлари натижасида расм бўлиб қолганлигидир.

Келин ва куёв бир-бирларини моли, ҳусну жамол ва ахлоқларини ёқтириб, уйланишга рози бўлганларидан кейин маҳр уларнинг никоҳларига дахли бўлмаслиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Куёв нимаки муносиб топса шуни «маҳр» деб келинга бериб никоҳ маросимини бажариши керак.

Имом Бухорий²⁵ ва Имом Муслим²⁶ саҳоба Саҳла бинни Суҳбадан бир хил ривоят қиладилар: «Бир одам Пайғамбар ҳузуринда бир аёлга совчи юборди. Ҳазрат сўрадилар: «Унинг маҳри учун бирон мулкинг борми?» Ул киши: «Йўқ», — деди. Ҳазрат буюрадилар: «Уйингга бориб қарачи, бирон нарсанг бўлса керак», — деб. Ул шахс бориб қайтгач: «Нарсам йўқ», — деди. Ҳазрат яна: «Бориб қидириб кўрчи, биронта темир узук чиқар», — дедилар. Ул киши бориб қайтиб келди: «Йўқ экан», — деб жавоб берди. Ҳазрат: «Қуръондан бирор нарса ёд олганмисан?» — деб сўрадилар. «Фалон ва фалон сураларни ёд биламан», — деди. Ҳазрат буюрадилар: «Боргин мен бу аёлни сенга ўша билган сураларнинг эвазига бахшида этдим, яъни сенинг берадиган маҳринг шулким, ўша сураларни бу хотинга ҳам ўрга-

тасан». Шу ҳадиси шарифдан маълум бўладики, уйланишга рози бўлган эркакнинг аёлга берадиган маҳрларини ҳазрат Пайғамбар ҳам эътибордан четда қолдирмаган эканлар. Битта темир узук ёки бир-икки сура таълими кифоя қилибди. Бас, шундай экан; «агарда (куёв) минг сўм бермаса қизимни бермайман» дейиш, Пайғамбари ҳаким умматларига лойиқ эмас.

Маҳр масаласи мамлакатимизда жуда муҳимдир. Юқорида зикр этганимиздек маҳр миқдорининг кўплигидан кўп эркакларимиз камбағалликдан хотинсиз юрдилар.

Бу иллатни йўқотиш лозим. Ҳукуматимиз ҳам маҳр бобида қонун қабул қилиб, унинг чегарасини аниқлаб, ким ҳукумат қароридан бир қадам четга чиқса, унга жазо тайинлаши керак. Маҳрнинг оғирлиги (кўплиги) шаръан ҳам тўғри эмас. Ҳазрати Умар (р.а.)²⁷ дейдилар: «Эй мусулмонлар, ёдингизда бўлсин, Хотинлар маҳрини кўп қилманглар. Агарда кўп маҳрнинг бу дунё ва охиратда фойдаси бўлганда эди, ҳазрат Пайғамбар бу ишларни сизлардан яхшироқ билган бўларди. Ул ҳазрат ҳар бир хотин олганларида ва қизларини эрга берганда ўн икки уқия²⁸дан ортиқча маҳр тайин қилмаганлар».

Никоҳ эр-хотиннинг ҳаётда шериклик қилишларининг аҳду паймон битими эканлигини, уни шодонлик ва хурсандчилик билан ўтказиш лозимлигини айтган эдик. Бунинг учун тўй қилиш зарурлиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Агарда тўй муносабати билан бир қатор диндош ва ватандош ёр-биродарлар бир жойда йиғилиб хурсандчилик қилиб, самимий суҳбат қилсалар, албатта, бир миллат аъзолари ўртасида бўлган муҳаббат ва меҳрибонлик зиёда бўлади. Баъзилар орасидаги олдинги кек ва кудурат шу баҳонада йўқолади. Бунинг устига, қанча мискин ва муҳтож одамлар шу маврид билан тўй неъматларидан баҳраманд бўладилар. Шунинг учун ҳам тўй фойдали маросимдир. Имом Бухорий ва Имом Муслим саҳоба Анас бин Молик²⁹дан бир хил ривоят келтирадилар: «Абдураҳмон ибн Аввор уйланмоқчи бўлганини Пайғамбарга хабар берганида шундай деб буюрдилар: «Муборак бўлсин. Битта қўй сарф бўлса ҳам тўй қил. Лекин ҳар бир ишнинг муайян ҳадди ва чегараси бўлади. Тўй фойдали бўлса ҳам чегарадан ўтса, зарардан бошқа нарса бўлмайди».

Бизнинг мамлакатимизда тўй кўп зарарларга сабаб бўлган ҳоллари мавжуд. Бухорода шундай одам-

лар борки, ўн-ўн икки йил давомида беш-олти минг сўм маблағни зўр бериб йиғадилар. Бир ҳафта ичида ҳаммасини «тўй» номи билан нобуд қиладилар, яна қарздор ва камбағал бўлиб қоладилар. Тўй кунлари сарпо кийган, еб-ичган одамлар тўй эгасининг аҳволини кўриб масхара қиладилар. Ҳатто, келиб аҳволини сўрамайдилар ҳам. Агарда бу беандишадан: «Шунча мол-ҳолни нимага беҳудага сарф ва харж қилиб, бу қора кунга тушдингиз? Қайси дин, қайси мазҳаб, қайси ҳукумат ва қандай қонун сизларни бу аҳмоқона ишга мажбур қилди?» — деб сўрасангиз, албатта, жавоб бера олмайдилар. Бундай тўйлар ислом шариатида йўқ, чунки бу исрофгарчиликдир, исроф эса шариатда ҳаромдир. Ибн Маъсуд (р.а.)²⁰ ривоят қиладилар: «Пайғамбар (с.а.в.) дедилар: «Тўйда биринчи куннинг таоми ҳақ, иккинчи куннинг таоми суннатдир, лекин учинчи куннинг таоми риёдир. Ким риёкорлик қилса, Худо унинг иккиюзламачилигини халойиқ ичида фош қилади». Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом деганларки: «Энг ёмон одам бойларни чақириб, бечораларни маҳрум қилиб, таом берган куёв бўлади». Ҳайрон қоларлиги шуки, бундай тўйларнинг ишқибозлари ва исрофгарчилик сабабчилари ўзларининг беҳуда ва зарарли ишларини билладилар. Ҳатто, улардан баъзилари бу тўйларнинг зарарлари ҳақида ўзлари сўзлаб юрадилар. Агарда уларга: «Яхши, бундай тўйлардан фойда йўқ экан, унда нима учун бу зарарли ишга машғул бўласизлар?» — деб сўрасангиз, шубҳасиз иккита жавобдан бирини оласиз. Е: «Фалон, писмадон ва уларга ўхшаганлар шундай тўй қилдилар. Мен ҳам улардан кам эмасман-ку. Мен ҳам уларга ўхшаб шундай ҳаражат қилишим керак». Яъни «Эшак эшакдан қолса қулоғи кесилар». Ёки: «Ҳақиқатда ҳам бундай тўйларнинг зарари бор, лекин замонамизнинг одат ва русмлари шундай. Иложимиз йўқ», — дейдилар. Биринчи жавобни берганлардан маълум бўладики, улар тўйни бир-бирларидан қолмаслик учун қилар эканлар. Қайси тўй шу ният билан қилинса, ҳазрат Пайғамбар ўз умматларига бундай тўйга боришни ман қилганлар.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Икки одам бир-бирларидан ўтиш учун тўй ва зиёфат қилсалар, биронтасиникига борманглар, уларнинг таомларидан еманглар».

Аmmo сўраганларимиз иккинчи жавобни берганларга: «Ахир бу исрофгарчилик-ку», — деймиз. Одам ва

ҳайвон ўртасидаги фарқ шундаки, одам қилмоқчи бўлган ишни ўзининг ақл кучи билан ҳар томонлама ўйлаб, оқибатини андиша ва мулоҳаза қилади. Ҳайвонлар бундан мустасно. Энди сиз бир одат ва русмнинг зарари ё фойдасини ўйламай, уни урф-одат деб жорий қилсангиз, ҳайвондан қандай фарқингиз қолади?

Маълумки, тўйдан кейин келинни никоҳ қилиб эри уйига олиб келади. Шу кундан бошлаб келин-куёв эр-хотин бўлиб яшашни бошлайдилар. Энди уларнинг қандай яшашлари кераклиги ҳақида озгина суҳбат қуришимиз лозим бўлади.

ЭР-ХОТИНИНИНГ ҚАНДАШ ЯШАМОҚЧИЛИКЛАРИ ХУСУСИДА

Мамлакатимиздаги хотинлар ҳар дақиқада қанчадан-қанча таҳқир ва жафоларга дучор бўлиб яшамоқдалар. Биз туркистонликлар ўз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб ўйлаймиз ва у бечораларга одамга қилгандек муомала қилмаймиз. Кўп ҳолатда, ҳайвонларнинг ҳолига юрагимиз ачишади. Аммо аёлларнинг паришон ҳолларига мурувватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли деб билмаймиз. Бизда хотинларни сўкиш фахр ва ғурур саналади, уриб майиб қилишни эса эркакчиликнинг фазилати деб биламиз. Аллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуларимиз ва ҳайвоний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб ўйлаймиз. Гўё, Аллоҳ уларга ҳуқуқ, эътибор ва фикрлаш фазилатини бермагандек. Кўча ва бозорларда бизга етган алам ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган бўлгани учун унинг қабиҳ ва ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳатто, бечора хотинларимиз бахт ва саодатларидан батамом ноумид бўлиб, шундай хулосага келганларки, Аллоҳ одамзотнинг ҳамма фазилатларини эркакларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирифтор қилган, токи Худо даргоҳининг бу шаккоклари ҳар кун аёлларни орқали ҳайвоний шаҳватларига ором бериб, қолган вақт бу бечораларни сўкиб, таҳқирлаб хизмат буюрсинлар. Ана шу заиф эътиқод хотинларимиз табиатларидан жой олган. Улар ҳақиқатда ҳам башарият фазилатларининг аксаридан маҳрум бўлганлар. Саодат майли ва тараққий орзуси уларнинг қалбидан тамоман чиққан. Шижоат ва жасорат батамом йўқ бўлиб, табиатларидан танбаллик ва заифлик жой

олган. Ёззат талаби, шараф ва ҳуқуқларини ҳимоя этишлари зарурлигини тушунтириб берганда ҳам фаҳмамайдилар. Яъни ҳурматсизлик ва иззатсизликни ўзларининг хислатларидан деб биладилар. Ифбат ва имонлилигини эрларининг оёғи ва калтагидан ҳимоя қилмайдилар. Яъни ахлоқий тафаккур ва виждоний ҳукм эрларидан чиққан. Муҳокама, тафаккурни батамом тарк қилиб, бир машинага ўхшаб эрларининг ишоратига тобе бўлиб қолганлар. Хулоса қилиб айтганда, бахтсизлигимиз ва қоқоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир.

Маълумки, одам биринчи тарбияни онасининг бағрида олади. Шу нарса муқаррарки, биринчи тарбия (оила тарбияси) тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўрнашади. Шахс руҳияти, ахлоқ жавҳари ва одатлари болалигиданоқ шаклланади. Энди ўзингиз бир ўйланг, биз бошланғич тарбияни шу оналаримиздан олар эканмиз, нега биз ҳам бу аҳволга тушмас эканмиз? Бугун қўрқоқлик ва бепарволик табиатимизни ўраб, сустлик ва танбаллик қонимизга сингиб, ақлимиз кўзини қора парда ёпиб ташлаган. Кўриб тушуниб туриб бу тубанликка бўйин эгар эканмиз, ҳуқуқимизни муҳофаза қила олмаймиз ва саодат тарафига қадам босолмаймиз. Бугун ақлнинг ҳаракатимиз ва амалимизга ҳеч қандай таъсири қолмаган. Ҳозир виждон ва ахлоқ ҳақидаги фикрлар батамом эсимиздан чиқиб кетган, мазлумликнинг энг паст жарига тушиб, зolimликнинг энг олий даражасига чиққанмиз. Ким биздан заифроқ бўлса, унга ўйламасдан озор берамиз. Биздан кучли бўлган кишининг эса, отининг туёғи нақшига сажда қиламиз. Шак-шубҳасиз, булар шундай оналар тарбияларининг натижасидир. Яна такрор ва такрор айтаман: агар роҳат орзуси ва ҳаёт кечирिश фикрида бўлсак, агар «маданий ва бахтли миллатлар бизни ҳам одам қаторида билсин», — дея хоҳласак ва бизлар билан умумбашарий қондалар асосида муомала қилишларини истасак, агар мусулмонларни хорликдан ва исломни эътиборсизликдан қутқармоқчи бўлсак, битта йўли — барча ишларимизни Қуръон ҳукмлари асосида тўғрилашимиз лозим. Худо кўрсатмасин, шундай осон ва енгил йўлдан ҳам бўйин тортсак ҳолимиз на бўлур?!

Энг аввало, ислоҳ ва адолат билан тартибга солиниши лозим бўлган қонда, бу эр-хотиннинг муомалала-

ри саналади. Бу муносабатларни қандай ислоҳ қилса оулади? Айтганимиздек, Қуръон ҳукмлари асосида.

Қуръони карим эру хотин муносабатини бир асосий қонда сифатида баён қилади: «Эрнинг хотинига нисбатан қандай ҳуқуқи бўлса, хотиннинг ҳам эрига нисбатан шундай ҳаққи бор», — дейилган, Бақара сурасида³¹. Шу ояти каримадан маълум бўладики, Худованди карим аёлларни эрларига қул қилмай, балки эркакларга қанча ҳуқуқ берган бўлса, шуни аёлларга ҳам ато қилган. Шундай қилиб, биз ҳам шу ояти каримани асос қилиб, оила қуриш давомида эр-хотинга лозим бўлган ишларни бир-бир зикр қиламиз.

Муҳаббат. Ҳозирги олимлар ва донишмандларимиз оилаинглифоқ шундай фикрга келганларки, коинотдаги барча зарра ва зурриётлар муҳаббатсиз бирга бўлмайдилар. Одамзод ва ҳайвонлар аъзолари ўртасида бўлган муносабат муҳаббат қондасига асосланган. Агарда эр-хотинлик меҳр-муҳаббатсизлик асосида бўлса, албатта, пойдевори заиф бўлиб, ҳаёти лаззатсиз бўлади. Зеро бу табиат қонунига хилоф ва хилқат қондасига зиддир, «Рум» сурасида келтирилганки, бу ҳам Аллоҳ таоло далиллари жумласидандир: «Сизларга ўз жинсларингиздан жуфт яратди, токи сиз ўз жуфтингиз билан ором топингиз. Хотинлар ва эрларингиз ўртасида муҳаббат ва меҳрибончилик эҳсон қилди³²».

Шу нарса ҳам маълумки, муҳаббат одамнинг ихтиёрида эмас. Бизнинг мамлакатимизда эр-хотин ўрталарида муҳаббат пайдо бўлиши учун уйланиш қондалари кифоя қилмайди. Мен бу масалани ҳам баён қилган эдим. Лекин ҳозирги вақтда уйланиш қондаси шундай экан, эр-хотиннинг бир-бирларига нисбатан дўстлиги ишқу муҳаббат даражасига етмаса ҳам шундай илож топиш лозимки, ақаллан бир-бирларидан нафрат қилмасинлар. Агарда диққат билан ўқисангиз бу чоралар нимадан иборатлигини олдинги саҳифалардан билишингиз мумкин эди. Шунга ҳам қаноатланмай бу нозик масалани эҳтиётлик билан тушунтираман. Айтган эдимки, муҳаббат мойиллик бўлиб, ҳуснга ишқибозлик натижасидир. Ҳусн ҳам кўрган одам дилини ўз соҳиби томонига мойил қилиши лозим. Агарда мана шу муқаддимага яхшигина аҳамият берсак маълум бўладики, келин ва куёв бир-бирларини кўрмасдан никоҳ қилинган бўлсалар-да, ўрталарида меҳр ва муҳаббат пайдо бўлиши ҳам мумкин, ҳеч бўлмаса баъзи восита ва одоб риюяти била нафрат пайдо бўлмаслиги лозим,

Бир-бирларига одобсизлик ва ҳурматсизлик билан суҳбат қурмасликлари керак. Қим ўз эридан ҳурмат ва меҳр кўрмаса, унга муҳаббат ва кўнгил ҳам қўймайди. Бизнинг мамлакатимизда бу шартларга, кўпинча эркеклар қарши чиқадилар. Бечора хотинларимизга одобсизлик ва ҳурматсизлик билан мурожаат қиламиз. Кўрганимизда аҳволини сўрамай дарров ҳақоратлаймиз. Озгина баҳона билан уриб аъзон баланини кўкартирамиз. Яна улардан меҳру муҳаббат ҳам кутамиз?!

Шуни яхши билиш лозимки, одам шукур қилувчи ва ўч олувчи бир махлуқдир. Одамнинг ўч олишга бўлган майли шукур қилишлигидан кўпроқдир. Яхшиликни эслаймиз. Лекин яхшиликни қайтариш изидан тушмаймиз. Бироқ ёмонлик эсимиздан чиқмайди. Доим ўч олиш учун чора ва тадбир қидирамиз. Шунинг учун ҳурматсизлик ва инсофсизлик кўрган хотин, ҳеч қачон ўз эрини яхши кўрмайди.

Дарвоқе, мамлакатимизда аёллар шунча зулм кўрсалар ҳам ўз эрларига итоат қилиб бўйсунадилар. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари меҳр ва муҳаббатдан эмас, балки чорасизлик ва мазлумликдандир. Бу каби қабиҳ ва хунук ишлар фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки аксар ибтидоий миллатлар ҳам бу балога олдин чалинганлар. Шунинг учун ҳам ислом дини кўпроқ эркекларга мурожаат қилиб оилада муомала ва муносабат хусусида уларга таълим беради. Масалан, Қуръон (Нисо сураси) да шундай оят нозилдир: «Аёлларга яхши муомалада бўлинглар»³³.

Ойша (р.а.)дан ривоят бор: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз аҳли аёли билан муомала қилган кишидир. Мен ўз аёлларимга сизларга бўлганимдан ҳам кўра хушмуомаладаман».

Ойша (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Энг комил мўминлар хушхулқ ва онласи билан лутф ила муносабат қиладиганлардир. Ўз хотинларига танти киши яхшилик қилади ва номарди ёмонлик».

Саҳоба Аёс бин Абдуллоҳдан ҳадис: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Аллоҳ бандаларни бўлмиш аёлларни урманглар».

Хотин-қизлар ҳақиға яхшилик қилиш учун ташвиқ ва тарғиботига мана шу ҳадиси шариф кифоя қилади.

Ибн Умар (р.а.) ривоят қиладилар: «Ҳазрати Усмон³⁴ никоҳида бўлган Пайғамбарнинг бир қизи Бадруруши³⁵ вақтида касал эди. Шу сабаб билан ҳазрати

Усмон ғазотга бормадилар. Ҳазрати Пайғамбар бунини эшитиб дедилар: «Эй Усмон, сенга ҳам Бадр урушига иштирок этганлар қатори ғанимат ва ўлжа берилади».

Кўриниб турибдики, асҳобларнинг сардорларидан бўлган Усмон хотинининг хасталигидан мусулмонларнинг биринчи ғазотидан қолди, лекин ғазотнинг савоби ва ғаниматидан бир гозий сифатида баҳраманд бўлди. Хотинлар ҳақида яхшилик қилишнинг даражаси бундан ҳам юқори бўладими?

ОНЛАНИНГ МАИШАТИ ВА ИДОРАСИ

Модомики эр-хотин бир-бирларига ҳаёт шериклари ва йўлдоши эканлар бас, улар тирикчиликнинг баъзи ишлари ва масъулиятини ўз зиммаларига олиб, шуларни бажаришлари лозим. Маълумки, яшаш учун пул ва пул топиш учун саъй ва амал лозим. Аёллар эркакларга ўхшаб ҳаёт мушкулотларига тоб бермай, турмуш таҳлилга қодир эмаслар. Тажрибасизлик ва занф мижозлари устига аёл зоти баъзи йиллари тўққиз ой «ҳомиладорлик» юкини кўтариб юради, бола туғилишидан бошлаб тарбияси билан машғул бўлади. Яна бориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъй-ҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор куч-қудратларини ишга солиб, пул топиб бир қисминни аҳлу аёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар бола-чақалари ва аҳли аёлларининг нафақалари хусусида зиқналик қилсалар, ё нафақаларини бериб миннат қилсалар, ёки онла аъзоларининг ўлмаслиги учун бош-кўздан садақа бериб, ўзлари бошқа жойларда айш-ишрат билан машғул бўлсалар, зулм ва инсофсизлик қилишларига шубҳа йўқдир. Зулм ва инсофсизлик эса исломда куфр ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир. Биз мусулмонларнинг диний таълимотимиз ҳам шунини таъкидлайди.

Умар (р.а.) дан ривоят бор: «Пайғамбар одатлари Бани Назир қабиласининг хурмоларини сотиб олиб, аҳли аёлларининг бир йиллик озуқалари сифатида олиб қўйиш эди».

Ибн Масъуд (р.а.) ривоят қилади: «Набий алайҳиссалом дедилар: «Эр аҳли аёлига савоб нияти билан нафақа берса, ана шу нафақаси эр учун садақа савобини беради».

Суҳбон (р.а.) баён қилади: «Набий алайҳис-салом айтдиларки: «Ўз ҳамжинсларининг мадади учун сарфланган эркакнинг энг яхши харажатлари бу аҳли аёллари учун сарфланган пулдир».

Абдулло ибн Умар (р.а.)дан шундай нақл бор: «Набий алайҳис-салом айтдилар: «Ўз аҳли байтидан нафақани дариг тутган эркак катта гуноҳ қилади».

Бундан ташқари мамлакатимизда шундай кишилар борки, ўзларининг ёлгон мулоҳаза ва хато фикрларини пеш қилиб, хотин ва бола-чақаларини ташлаб кетдилар, ҳатто, ўзларидан кейин уларга ҳеч бир нарса қолдирмаслик учун ҳамма мол ва бойликларини вақф қиладилар. Аслида эса уларнинг бу ҳаракатларини ислом дини қабул қилмайди, балки қоралайди. Саъд бин Абу Ваққос³⁶ ҳикоят қиладилар. «Маккада мен касал бўлдим. Пайғамбар мени кўришга келдилар. Мен: «Ё Расулulloҳ, менинг ўлимидан сўнг ҳамма бойлигимни худо йўлида сарф қилсинлар, деб васият қилман», — дедим. Ҳазрат қабул қилмадилар. «Унда ярмини васият қилайин», — десам ҳам Ҳазрат қабул қилмадилар. Дедим: «Учдан бир қисмини васият қилсам бўладими?» Шунда Ҳазрат буюрдилар: «Садақа қилиш учун бойликнинг учдан бир қисми ҳам кўпдир. Сен бу сирларни биласан, бойлигингни учдан бирини васият этгин. Эй Саъд! Меросхўрларингни таъминлаб кетиш, уларни фақир ва муҳтож этишдан яхшироқдир. Аҳли аёллигга нафақа деб берган ҳар нарса, ҳатто, ўз хотинининг оғзига соладиган бир луқма ҳам садақа савобига эгадир».

Мамлакатимиздаги яна бир одатлардан бири шуки, қизларимизни илм олиш шарафидан бебаҳра қолдирамиз. Шунинг учун ҳам аёлларимиз на эътиқоддан, на ибодатдан ва на дини ислом ахлоқидан хабарлари бордир. Эрга теккандан сўнг улар уй ишлари ва бола тарбияси билан машғул бўлиб, диний қоидаларни билиш учун ҳаракат қилмайдилар. Бинобарин, эр дини ислом асосларини, хусусан, ислом ахлоқини қўлларидан келгунча муносиб муомала билан тушунтириб бериши лозим. Қуръони карим ҳукми бу вазифани эрлар бажариши лозимлигини уқтириб дейди: «Эй мўъминлар, ўзларингиз ва аҳлингизни дўзах оловидан муҳофизат қилинглар»³⁷.

Маълумки, мусулмон то исломий ақидаларни билмаса, дини ислом ахлоқиётига амал қилмаса, ўзини ҳеч бир зарарлардан қутқара олмайди. Хужжат ул-

ислом имом Ғаззолий айтадики, аёл диний асосларни билмаса ва эри ҳам унга таълим бермаса, унда дин арконларини билмоғи учун дин уламоларига мурожаат этсин. Агарда эри уни бу ишдан ман этса гуноҳкор бўлади.

Шундай қилиб китобимизнинг бу фаслидан маълум бўладики, аҳли аёлига нафақа бериш ва ислом асосларидан уларга таълим бериш эрларининг вазифаларидан экан.

Эркаклар вазифалари қаторида хотинларнинг ҳам вазифа ва бурчлари борми? Албатта, бордир. Бу вазифа нимадан иборат? Болалар тарбияси ва хопа идорасидан. Хотин эрининг завжаси, уйнинг идораси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан ўстириш мажбуриятининг бир қисми унинг бўйнига тушади. Лекин юқорида арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг энг буюк мақсади фарзанддир. Шунинг учун ҳам айтамикки, аёлнинг энг муҳим вазифаси бу фарзанд тарбиясидир. Мен фарзанд тарбияси ҳақида, иншооллоҳ, шу рисоланинг бир қисмида махсус тўхталаман. Бу ерда эса онла идораси ва рўзгор тебратиш ҳақида баҳс қилмамик. Булар хотиннинг иккинчи вазифаси ҳисобланади.

Модомики, эр хотиннинг еб-ичиш, кийиниш, умуман, ҳамма эҳтиёжини ўз зиммасига олар экан ва эртадан кечгача ҳаётнинг иссиқ-совуғига қарамай, шу вазифасини бажариш пайдан юрар экан, албатта, хотини ҳам эрини уй ташвишларидан тамоман фориғ ва хотиржам этиши лозим. Уйни шундай интизом ва тартибда тутиши лозимки, эри кўрганда шодмон ва хурсанд бўлсин. Эри хизматдан уйига қайтса, яхши ва хушмуомала қилиб меҳрибонлигини кўрсатсин, токи бозорнинг оғирлик юки эрининг елкасидан тушсин. Эрининг моллари ва нарсаларини ўзининг мол ва ашёларидан ҳам яхшироқ эҳтиёт ва саранжом қилиши лозим. Ўз эрининг пулларини беҳуда йўлларга дуохон, фолбин, Биби сешанба маросими ва мушкулкушод учун сарф ва исроф қилмаслиги керак. Чунки буларнинг биттасидан ҳам фойда йўқ. Шунинг учун ҳам ислом шариаатида бу нарсалар нотўғри. Ўз эрларига шу тариқа меҳрибонлик кўрсатиб, ёрдам берадиган хотинларни Қуръони карим: «Яхши аёллар ўз эрларига итоат қилган хотинлар, эрларининг молларини ва ўз номусларини нобудлик ва бегоналар қўлидан ҳимоя қиладиганлар»³⁶ — деб мадҳ этади.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий ал-айҳис-салом дедилар: «Хотинларнинг энг яхшилари

истасанг сени шод қиладиганлари, амр қилсанг итоат қиладиганлари ва олдиларидан узоқлашсанг молларинг-ни ва ўз нафсларини сақлай оладиганлари бўлади».

Хотин ҳақиқатда эрининг ҳимоясида бўлса, албатта, эрининг қадрига етиши лозим. Унинг яхшиликларини хотиридан чиқармасдан, арзимас айби учун ўзидан хафа қилмоғи тўғри эмас. Қайси хотин шундай хатти-ҳаракат қилса, эрининг муҳаббати унга зиёда бўлиб, умри хурсандликда ўтади, бу дунё ва охиратда мамнун бўлади. Ибн Аббос (р.а.) дедилар: «Набий алайҳис-салом дедилар: «Менга дўзах оловини кўрсатдилар, у ердагиларнинг аксари ношукур аёллар эдилар». Асҳоб сўрадиларки: «Ё Расулуллоҳ, бу аёллар худога нисбатан ношукурлик қилдиларми? Ҳазрат жавоб бердилар: «Улар ўз эрларига ношукурлик қилганлар. Агарда уларга бир йил яхшилик кўрсатсангу, арзимас айб сендан ўтса, ношукур хотин: «Мен сендан ҳеч бир яхшилик кўрмадим», — деб айтади». Пайгамбар (с.а.в.) дедилар: «Қайси бир аёл ўлса, эри ундан рози бўлгандагина жаннатга тушади».

Эр ҳам хотинга мушкул ва оғир ишларни таклиф қилмаслиги лозим. Аёл тоифасининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кўра муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларида хотинига ёрдам бериши жоиз.

Ойша (р.а.) дан ривоят қиладилар: «Ойшадан сўрадилар: «Пайгамбар уйда нима қилардилар?» Ойша жавоб бердилар: «Уйда ўз аҳлининг хизматларига машғул бўлиб, қачон азонни эшитса чиқар эдилар». Имом Бухорий ва Имом Муслим Анас ибн Моликдан бир хил ривоят қиладилар: «Пайгамбар сафарларининг бирида Анжама исмли қора қул аёллари минган туяни ҳайдарди. Ҳазрат буюрдиларки: «Эй Анжама эҳтиёт бўлгин, секин ҳайдагинки, аёлнинг нозиклиги шишага ўхшайди».

ИФФАТ ВА МУМИНЛИК

Мўминлик ва иффат — яъни диёнат ва номус бир оиланинг саодати ва интизоми учунгина эмас, балки бир мамлакатнинг саодати ва барқарорлиги учун ҳам лозим ва зарурдир. Бугунги кунларда Оврўпо миллатлари ҳамма табиий кучларни қўлга олиб, илм ва санъатларини ҳайратга келтирадиган даражага кўтарганлар. Улар ўзларининг буюклиги ва қудратлари ҳимоя-

си учун ажойиб мактаблар, тоғдек қалъалар қуриб, мисли кўрилмаган тўпу кемалар ясаганлар. Бироқ уларнинг кўнгилларига хавф соладиган нарса ана шу иффатсизлик ва нопокликдир. Агарда шу иффатсизлик ва чиркинлик уларда шу тариқада давом этса, бир кун иўқ ва нест-нобуд бўлишларига шубҳа йўқдир. Агарда ана шу беҳаёлик ва иффатсизлик бир қавмнинг маън бўлишига ва бир давлатнинг нобуд бўлишига катта таъсир этса, бас онла аъзолари ўртасида ҳам носозлик пайдо бўлиб, албатта, онла тинчлик ва интизом доирасидан чиқиб кетади. Иффат ва номуснинг ҳимояси эрга ҳам, хотинга ҳам лозим. Чунки аёл эрига ўз иффатини ҳимоя қилиш учун аҳду паймон қилган. Эр ҳам ана шундай аҳдни ўз бўйига олади.

Қуръони карим ҳам бу вазифани эркак ва аёлларга баробар амр қилади. Ҳатто, аввал эркакларга, кейин аёлларга хитоб қилган: «Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини ҳаромдан ёпсинлар ва нафсларини ҳаромдан тийсинлар. Бу ҳаракат уларнинг ўзларига покизароқ, яхшироқ кўринади. Худованди олам қилган ҳар бир ишдан хабардордир. Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини ҳаромдан сақласинлар³⁹». Шу ояти каримадан маълум бўладики, мўминлик ва номус ҳимояси аввалан эркакларга, кейин аёлларга вожиб бўлган. Ўз хотинларини номус муҳофазасига мажбур этиб, ўзлари ҳар доим номус ва иффатларини бегона аёллар олдида оёқ ости қиладиганлар биллиб қўйсинларки, бировга зулм қилиб алдасалар, ўзлари ҳам алданиб қоладилар.

ҒАЙРАТ

Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйида фарз экан, бас улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни ҳаромдан қайириш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини ғайрат дейдилар. Лекин кўп эркаклар ғайратни фақат ўзларининг ҳуқуқлари деб биладилар. Кечаю кундуз ҳаром ишларининг кетидан югурадилар, хотинлари бу ҳаракатларидан хабардор бўлиб қолса, уларни урушиб уриб, бечора хотинни жазога лойиқ деб биладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдан бошқа нарса эмас. Иффат ва мўминлик эркак ва аёлларнинг вазифалари бўлгани каби ғайрат ҳам аёл ва эркакларнинг ҳақлари саналади. Баъзи эрлар рашк ва ғайрат баҳонаси билан хотинларининг

аҳволини шу қадар оғирлаштирадиларки, бечораларнинг овози ҳам чиқмай қолади. Уларни, умуман, уйдан ташқарига қўймайдилар. Ҳатто, баъзи жоҳиллар «хотинларини арқон билан боғлаб қўйиб, ҳеч бир сабабсиз хотинларига туҳмат қилиб, уларга азоб берадилар. Бу ишларнинг биронтаси дини ислом таълимотига мувофиқ келмайди. Аёлларга нисбатан ҳеч бир далил ва сабабсиз бўҳтон қилиш қўйидаги ояти карима ҳукмига биноан ман этилади: «Кимки ифбатли ва мўмина аёлларга туҳмат қилса ва у аёл бўҳтондан хабари бўлмаса, туҳматчи учун ҳам бу дунёда, ҳам охиратда жазо бор ва уларга қаттиқ азоб белгилангандир».

Хотинларини ғайрат баҳонаси билан уйдан чиқармаслик ва ҳатто, сўзлашга қўймаслик ҳақиқий зулmdir, агар ғайратни шу даражада хато тушуниш шаръан тўғри бўлганда, ҳазрати Ойша (исломнинг энг буюк фақиҳларидан саналади) ҳижрий 30 йили¹ бир гуруҳ лашкарга сардор бўлиб, ҳазрати Усмон қонини талаб қилиб Маккадан Куфага келмас эди, ва ҳазрати Пайғамбар ҳам ҳар бир газотдан олдин ўз хотинларининг бири номига қуръа ташлаб, уларни ўзлари билан олиб кетмасдилар. Пайғамбаримизнинг хотинлари билан қандай муносабатда бўлгани, унинг мурасасоз ва меҳрибончилигини билнш учун қўйидаги ҳадиси саҳиҳани ўқишимиз лозим.

Ойша (р.а.)дан: «Менинг иккита созанда канизагим ҳузуримда ўтириб куй чалардилар. Пайғамбар кириб келиб ётдилар. Абу Бакр келиб ҳолимизни кўриб, жаҳли чиқиб бизни урушдилар. Пайғамбар: «Қўй уларни», — деб айтдилар. Ҳайит куни эди. Масжидда ҳабашийлар уруш ўйинини кўрсатардилар. Пайғамбар мандан: «Ўйинни томоша қилишни истайсанми», — деб сўрадилар. Мен: «Ҳа, ё Расулуллоҳ», — дедим. Пайғамбар мени масжидга олиб бордилар. Ҳабашларни ўйинга ташвиқ қилдилар. Мен Пайғамбар орқаларида туриб хоҳлаганимча томоша қилдим».

Ибн Молик ривоятдан: «Ҳазрат Пайғамбар бир гуруҳ аёллар ва гўдакларни тўйдан қайтишларида кўрдилар. Мамнун бўлиб жойларидан туриб, айтдилар: «Худо ҳаққи, сизлар менинг ҳузуримда одамларнинг энг азизларидан бўласизлар!»

¹ милодий 652/53 йил.

ВИСОЛ

Мен арз қилган эдимки, эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанддир. Бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир. Лекин соғлиқни сақлаш қондаларини билмаган баъзи одамлар висол жараёнини шундай ўтказадилар, фарзандсизликка олиб келади. Шунинг учун фурсати келганда шу хусусда замонамиз олимлари ва ҳакимларининг фикрларини арз қилмоқчиман.

Ҳакимлар инсон умрини саккиз даврга тақсим қилганлар:

1. Гўдаклик даври.
2. Болалик даври.
3. Балоғат даври.
4. Ривожланиш даври.
5. Камолот даври.
6. Ниҳоят даври.
7. Биринчи қариллик даври.
8. Иккинчи қариллик даври.

Гўдаклик даври туғилишдан саккиз ёшгача давом этади. Бу даврда одам аъзолари ривожланади ва шаҳвоний ҳис маълум бўлмайди.

Болалик даври саккиз ёшдан ўн тўрт ёшгачадир. Бу даврнинг сўнгига келиб шаҳвоний ҳис кўрина бошлайди.

Балоғат даври. Ўн тўрт ёшдан йигирма ёшгача. Бу даврда уруғ ҳосил бўлганидан шаҳвоний ҳис зиёда бўлади. Лекин таносил аъзолари ва нутфа моддаси камол даражасига етмайди. Шунинг учун бу ёшда уйланганда, натижа ё самара бермайди ёки оламга келган фарзанд ногирон, заиф ва камқувват бўлади. Бинобарин, ҳакимлар эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уйланмасликни маслаҳат берадилар. Айтишлари-ча, бу ёшдан олдин уйланишда бир неча зарар бор. Биринчидан, эркакнинг ақлу заковати камол даражасига етмаган, маъшат ишлари ва онла тебратишда ожизлик қилади. Иккинчидан, бу ёшда ёш эру хотиннинг ақлу иродалари комил бўлмаганидан аксар шаҳвоний ҳисга берилиб, висолнинг сунистеъмолига берилиб, умрларининг асосини нобуд қиладилар. Учинчидан, бу ёшда бадан аъзолари ва уруғ моддаси ҳали етилмагани учун фарзанд кўрмайдилар. Тўртинчидан, фарзанд оламга келса ҳам заиф ва камқувват бўлади, узоқ яшамаслиги мумкин. Бешинчидан, бу ёшда аёл ҳомиладор

бўлиб қолса, ёшлиғи туфайли кучсизланиб қолади, жисми ривожланишдан тўхташи мумкин.

Ривожланиш даври. Йигирма ёшдан ўттиз ёшгачадир. Бу даврда жинсий аъзолари батамом кучга кириб фаолият кўрсатади. Фарзанд туғилиши учун лозим бўлган уруғнинг ҳамма хосият ва сифатлари пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам бу давр инсон тухумининг зироати даври, яъни уйланиш давридир. Шу даврда эру хотиннинг висолга бўлган иштиёқлари кўпроқ бўлади. Ҳақимлар бу даврда эру хотинга ҳафтада уч мартаба бирга бўлишни маслаҳат берадилар. Уч мартадан кўп бўлса, уни висол кўплиғи деб ман қиладилар. Ҳақимларнинг ман этиш фикрлари хусусида пастда арз қиламиз.

Камолот даври. Ўттиз ёшдан эллик ёшгача давом этади. Бу даврда одамнинг ҳамма аъзолари ва кучлари камолга етади. Ривожланиш даврига қараганда камолот аъмида виқору салобат ва вазминлик намоён бўлади. Шу давр ҳақиқатдан ҳам одамнинг камолот даври бўлиб, инсоннинг ақл-заковати олдинги тартибсизликдан халос бўлади. Умрнинг шу даврига кирган одамларга ҳақимлар ҳафтада икки марта висолни кифоя деб маслаҳат берадилар. Нима учун ҳақимлар ва табиблар висол кўплиғини ман қиладилар? Чунки висол кўплиғи одамнинг ақлини ва соғлиғини заиф қилади, аъзоларининг ҳаракатини бузади, танаси кўп касалларга чалинувчи бўлиб қолади. Бунинг устига таносил аъзоларининг қобилияти ҳам заиф бўлади, яъни эркак бора-бора фарзандсизлик иллатига гирифтор бўлади.

Эллик ёшдан бошлаб навбат билан умрнинг ниҳояси, яъни қариликнинг биринчи ва иккинчи даври бошланади. Бу даврларда одамнинг шахвоний кучи тадрижан кам бўлади ва бора-бора барҳам тонади. Шу даврда ҳам кўп висол олдингидек ман этилади. Ҳайз ва узлуксиз қон кетиши вақтида ҳам жимо тақиқланади. Чунки баъзи аъзоларда қон қотиб қолади ва ёмон ҳидланади. Агарда шу вақтда эр хотинга яқинлашса, таносил касаллигига дучор бўлиши мумкин. Зотан Қуръоннинг муқаддас ҳукми ҳам ҳақимлик фикрига тўғри келди. «Эй, Муҳаммад! Сендан ҳайз ҳукмин сўрайдилар. Айтгин, ҳайз зарар ва ранж келтирар. Бас, ҳайз вақтида хотиннингиздан четланингиз ва ҳайздан пок бўлгуларича уларга яқинлашмангиз⁴¹». Ислом олимлари касал жинсий аъзоларни ҳам ҳайз билан тенглаштириб, Қуръ-

оннинг шу ҳукмига киритганлар. Ҳакимлар ҳомиладорлик вақтида ҳам жимони ман қилганлар. Бу масалани худо хоҳласа ўз жойида баён қиламиз.

МУРОСАЮ МАДОРА

Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб шодлик ва гамни бирга баҳам кўрадилар, ҳаётини қийинчиликларни биргаликда енгадилар. Баъзан шундай ҳам бўладик, бу иккала ҳаёт шериклари иккинчи томонни бир хато ҳаракати ёки қаттиқ муомаласи билан хафа қилади. Бу ҳолатда агарда қарши томон ўч олиш фикрига тушиб ўша тариқада ҳаракат ва муомала қилмоқчи бўлса, бу қаршилиқ ҳақоратга ва жанжалга айланишига шубҳа қолмайди. Оқибат бу иккала йўлдош бир-бирларидан ажралиб кетадилар, шу баҳона уларнинг саодат биниси бахтсизлик ва норозилик билан ерга яқсон бўлади. Бундай ҳодиса, биз туркистонликлар ўртасида ахлоқий фазилат ва исломий тарбиядан маҳрум бўлганимиз сабабли жуда кўп содир бўлади. Дарвоқе, бизнинг мамлакатимизда одат бўлгани сабабли, бу уруш ва жанжаллар эру хотинни ажралишга олиб келади. Лекин бу ҳол ҳар бир оила аҳлини гамгин этиши ва турмушларини нотинч этишига шубҳа йўқдир. Шу тариқа қайси хонадонда ҳафтада бир неча марта бундай жанжал ва хафаликка олиб келадиган воқеалар бўлса, саодат ва бахт, албатта, бу уйда бўлмайди. Эр-хотин бир-бирини хафа қилиб қаттиқ муомала қилса, бир томон ўзини эшитмаганга олсин ва жаҳлини ичига ютсин. Бошқа кун эса ширин сўз ва ҳалимлик билан қаллиғига: «Қеча қилган ҳаракатинг номуносиб эди, бундай ҳаракатларни бошқа қилмагин», — деб тушунтирсин. Ана шу яхши муомалани муросаю мадора дейдилар. Ислом дини, хусусан, эркакларни муросаю мадорага даъват қилади. «Эй аҳли ислом кишилари! Ўз хотинларингиз билан яхши муомала қилинг. Агар уларга нисбатан меҳрингиз бўлмаса ҳам (сабр қилинг ва яхши муомалани тарк қилманг). Зеро, Аллоҳ таоло сизлар ёмон кўрган нарсада кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин⁴²».

Ибн Умар (р.а.) ривоят қиладилар: «Набий алай-ҳис-салом дедилар: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан муроса қилинглар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ўхшаб эгилган. Тўғриламоқ-

чи бўлсанг синиб кетади. Ўз ҳолига қўйсанг, шу эгри-лигида қолади. Бас, аёллар ҳақига қилган васиятимни қабул қилиб, улар билан мўросаю мадора қилинлар». Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят: «Аёлларнинг хулқи табиатан ён қовурғага ўхшаб эгри бўлади. Агарда уларнинг хулқини куч ва зўрлик билан тўғриламоқчи бўлсанг синдирасан (яъни сендан ажралади) ва шу ҳолатларидан фойдаланмоқчи бўлсанг фойда кўрасан».

Фойда. «Худо момо Ҳавони одамнинг чап қовурғасидан ясаган», — деган сўз яҳудий хурофотидан келиб чиққан. Исломнинг аксар олимлари ҳам шу бемаъни ривоятга қўл-оёқлари билан ёпишиб олганлар. Ҳар хил китоблар саҳифаларида ёзиб қўйганлар. Баъзан тафсир арбоблари ҳам Қуръоннинг баъзи оятларини шу ҳикоя орқали шарҳ берганлар. Агарда уларга эътироз қилсак, юқоридаги ҳадисларни келтирадилар. Биринчи ҳадисда, яъни Абдуллоҳ бин Умар ривоятида, «аёл ён суягидан яратилган» деган. Аммо озгина диққат қилсак кўрамизки, Абдуллоҳ бин Умар ҳадиси уларга далил бўла олмайди. Чунки иккинчи ҳадис Абу Ҳурайра ҳадиси бўлиб, Пайғамбар тилидан айтилган, яъни «аёл қовурға суягига ўхшайди» деган. Биринчи ҳадис ҳам, пайғамбар сўзлари ҳам ташбеҳ ва муболағадир. Пайғамбарнинг мақсадлари шулким, аёллар табиатида нотўғри хулқ шундай жойлашганки, қийшиқ ён қовурғага ўхшайди. Масалан, «худо фалончининг қалбини тошдан яратган», — деб айтганимиздек, бу каби муболағалар, ўхшатишлар ҳаётимизда кўп учрайди.

ТАЛОҚ

Иккита тижоратчи бир-бирларига шерик бўлиб ишга кирсалар, дўст бўлиб ғараз ва тамасиз иш тутсалар, дўстликлари ва ширкатлари боқий қолади. Аммо ўрталарида ёмон феъл ғолиблик қилса, ўзаро нафратлари кўпаяди ва бир-бирларидан кўнгиллари қолади. Бу ҳолатда уларнинг ягона бир йўли — шерикликдан воз кечишлари бўлади.

Юқорида арз қилган эдикки, эр-хотин ҳам ҳаётда бир-бирларининг шериклари бўлиб, никоҳ уларнинг аҳд-паймонларидир. Ҳаёт йўлдошлари орасида нафрат ва кўнгилсизлик пайдо бўлиб, муҳаббат ва меҳр йўли беркиниб қолса, албатта улар ажралиб кетишдан бошқа чоралари қолмайди. Ана шу битимга чек қўйишни шариат тилида «талоқ» деб айтадилар.

Ҳақиқатда ҳам баъзан эру хотин ўрталарида нафрат ва безорилик тўхтамайдиган даражага етади. Бу суратда талоқ бўлмаса эру хотиннинг умри ғам ва қайғуга сарф бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам ислом динида талоқни ана шундай кунлардан халос бўлиш учун қўллайдилар. Мамлакатимизда талоқ фоживий бир ҳолатга тушиб, у ҳақда гапириш ҳам қийиндир. Масалан, бир киши бўлган ва бўлмаган нарсаларни сарф қилиб, минг мушкулотлар билан уйланади. Ҳаётда эса бу иккала шерикнинг табиатлари мувофиқ келиб яхшилик ва шодмонлик билан яшайдилар. Бир неча йил ўтиб икки-уч фарзанднинг соҳиби ҳам бўладилар. Ҳаёт бошидаги қийинчиликлардан ўтиб, эр икки-уч танга қўлга киритади, хотин ҳам уй ишларида уста бўлиб қолади. Ёшлик даврларини ҳам вафо йўлида сарф қилдилар. Хуллас, бечора ҳаёт ҳамроҳларига роҳат ва тинчлик даври келиб, ёшлик аёмининг саъй ва ҳаракатлари самарасини кўрмоқ кунлари яқинлашади. Шу вақтда жаҳл устида мастлик ҳолатда, ҳатто, баъзан ҳазил қилиб эр тилидан шу «талоқ» сўзи чиқиб кетади. Тамом! Қилган-қилмаган иши бир нул! Хотини ва болачақалари ёрилган қалблари ила ёш тўла кўзлари билан уйдан чиқиб кетадилар. Ҳаётлари куйиб кетади. Қилган саъй-ҳаракатлари нобуд бўлади. Ўзи ёлғиз қолиб кетади, фарзандлари етим қолиб, умр йўлдоши дарбадар юради... Эр: «Ёмон иш қилганим йўқ», — деб ўйлайди. Дунёда зарари бўлган ишни, одамлар ҳаётига вайроналик келтирадиган амални нозил бўлган китоблар ва ҳақ дин қабул қилмайди. Ваҳоланки, ҳақ дин Бани Одам саодатининг сабабларини тўғри ва очиқ баён қилган диндир. Одамларни ҳалокат жарлигига соладиган дин ҳақ дин ва бахтсизликка ҳидоят қилдиган китоб самовий китоб бўлмайди!

Худо ҳаққи айтинг! Шу ҳақда сизнинг фикрингиз қандай? Сиз ҳам ислом динининг ҳақлиги ва Қуръони карим осмоний китоб эканлигига ёмонларингиз комилми ёки йўқ? Худо кўрсатмасин, имонингиз комил бўлмаса, уни камолга етказинг ва агар ишонсангиз, дарров менинг даъватимни қабул қилинг! Ҳа, ислом дини талоққа руҳсат берган, лекин зарур бўлган ҳолатларда ижозат берган. Бошқа ҳолатларда бу ҳукмдан фойдаланиш тўғри эмас, гуноҳдир. Хотиннинг нияти яхши бўлса-ю, нодонлик ва тажрибасизлик ёки қайсарлиги билан уй ишларида, бола тарбиясида, эрига бўлган муносабатларида бир ҳатога йўл қўйса, унга авф кўзи

билан қараш, марҳамат кўрсатиб, муроса қилиб яшаиш лозим ва зарурдир. Бу сўзларни мен юқорида айтиб ўтган эдим. Аммо хотин ўз ниятларидан қайтса, эрига адоват ва хусумат кўрсатса (ёмонлик ва душманлик қилса), билиб ва кўриб туриб эрининг ҳаётини бузса, ул ҳолда эр муносиб равишда хотинига насиҳат қилиб, тўғри йўлга даъват этиши лозимдур. Аёлларнинг кўнгиллари юмшоқ ва эҳтиросли бўлади. Кўпинча маъқул сўзлар ва дўстона ўғитлардан аёллар таъсирланиб, ёмон ишлардан ва амаллардан қайгадилар. Агарда ваъз ва насиҳат ҳам фойда бермаса, унда эр икки-уч кеча ундан узоқлашиб ўрнини алоҳида қилсин, яъни у билан ётмасин. Бу ҳаракат ҳам аёлларнинг табиатларига таъсир этиш учун яхши воситадир. Бу восита ҳам фойда бермаса, у вақтда хотинни уриши ҳам жойиздир, фақат ҳеч жойини кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан жазо берсин.

Пайғамбар (с.а.в.) дан ҳадисдирки: «Агарда хотинларингиз шаръий ва савоб ишларда сизларга бўйсунмасалар, уларни мажруҳ қилмасдан ва кўкартирмасдан, қаттиқ озор бермасдан уринглар» («Тафсири Табарий» дан).

Бу билан ҳам бўлмаса, шарият ҳақими икки томондан бир вакил тайинлайди. Улар келиб аҳволни текширадилар ва ислоҳи учун ҳаракат қиладилар. Вазият ўзгармаса талоққа ижозат бор, зарар қилмайди. «Ул хотинларингизким, сизларни ҳақир деб билладилар, сизларга адоватлари бор, хиёнат ва итоатсизлик қиладилар ва уларнинг бу ҳаракатларини билганингизда ваъз ва насиҳат қилиб худони эсларига солинглар ва бу муносиб ишлардан ман қилинглар. Агарда шунга ҳам бўйсунмасалар, ўринларингизни алоҳида қилинг. Бу билан ҳам бўлмаса, уларни (кўп озор бермаслик шарти билан) уринглар. Шундан кейин улар бемаъни ҳаракатлардан қайтсалар, бошқа баҳона қидирмасдан ҳаддингиздан ошманглар, яъни сўзларингизни қабул қилсалар улардан узоқлашманглар, урманглар. Эркак бўлганингиздан мағрур бўлиб, асоссиз гумонларга бориб, аёлларга зулм ва жафо қилманглар. Аллоҳ ҳамма мавжудотлардан олий ва буюқдир, сизлардан уларнинг ўчини олади. Эй мўминлар, агарда эр-хотиннинг ишларини мушкул ҳолатга тушганини кўрсангиз, эр ва хотин томонидан биттадан ишбилармон вакилни тайин қилиб, эр-хотин ишларини текшириш учун юборинглар. Агарда бу икки вакил чин қалбдан эр-хотин иш-

Ларини ислоҳ қилмоқчи бўлсалар, худо уларга мадад беради. Аллоҳ билгувчи ва хабардор зотдир. Аммо бу вакилларнинг бошларида фитна ва бузғунчилик бўлса жазоларини кўрадилар⁴³».

Фоида. Шу оятни ёзиб таржима ва изоҳи билан машғул бўлиб ўтирганимда бир дўстим мулоқот учун келди. Мен шу мавзуда суҳбат қурмоқни орзиқиб кутар эдим. Шу масалани унинг ҳузурда баён қилиб, оятни ўқиб бердим. У кулиб айтди: «Эй Абдурауф, хотинларни уруш ва ҳақоратлаш биз бухороликларни умумий одатларимиздир. Лекин бугунгача бу ярамас ҳаракатимиз шариятга мувофиқ эканини билмасдик. Шукурким, бугун сен бу иш мумкин эканини тушунтирдиг. Иншооллоҳ, бундан кейин хотинларимизни кўпроқ ва яхшироқ урамиз». Дедим: «Азизим! Масалани тўғри тушунтира олмадим шекилли! Ислом дини аёлларни уришни ман қилади, балки эркакларга хотинларингизга марҳамат ва муросаю мадора қилиб, ҳурмат қилинглари деб амр қилган. Юқорида мен бу масалани баён қилган эдим. Лекин сенга баён қилган бу масала алоҳидадир. Фараз қилайликки, бир ёмон хислатли ва бадахлоқ аёл бор. Бечора эр хотинининг унга адовати борлигини билиб, унинг ҳаловатини бузаётганини тушунтиради. Хотин қулоқ солмайди. Икки-уч кун хотиндан узоқлашади. Хотин шундан ҳам хулоса чиқара олмайди. Шунда сиз ҳам биласизки, эрнинг хотинига талоқ беришдан бошқа иложи қолмайди. Бироқ ислом дини талоқни ман қилмоқчи бўлиб, эрга: «Талоқ беришга шошилмагин», — деб амр қилади. Хотиннинг аъзоларини майиб қилмай ва лат бермай уни озгина ургин, зора ёмон ишдан тавба қилса ва муносабати ўзгарса.

Менинг изоҳимдан билдингки, Қуръон ҳукми маслаҳат юзасидан бўлиб, аҳли ислом оилалари учун, хусусан, мусулмон аёлларига буюк марҳаматдир».

Мен бу шахсий суҳбатни шу учун ёздимки, бошқалар ҳам менинг баёнотимни шу дўстимга ўхшаб тушуниб, хотинларини уриш учун баҳона қилиб олмасинлар.

Энди асл мақсадимга қайтаман. Шундай қилиб, ислом дини эр хотинга ҳар хил баҳона билан ажрамасликларни учун шундай чораларни кўрсатади. Шу чоратадбирлар фоида бермагандагина талоққа рухсат беради. Бироқ, бу амр талоққа эътибор назари билан қараб, ажрашган эр-хотин кўнгилларига таскин беради. «Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажраш-

салар, Аллоҳ кенг марҳамати ва карами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади⁴⁴». Аммо заруратсиз, балки нафс ҳавосининг тақозоси билан талоқ берилса, албатта, гуноҳ ва ҳаромдир, албатта, гуноҳкор жазосини олади.

Ибн Умар (р.а.)дан ривоят: «Набий (с.а.в.) деганларки: «Аллоҳ олдида энг ёмон ҳалол бу талоқдир».

Саҳоба Муҳарриб (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) дедилар: «Аллоҳ ўз олдида талоқдан ҳам ёмон бўлган нарсани ҳалол қилмаган».

Саҳоба Сухбон (р.а.) ривоят қилдилар: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Қайси хотин безарурат ва эҳтиёжсиз эридан талоқ талаб қилса, жаннат ва Аллоҳ раҳмати унга тегмайди».

Ибн Ҳурайра (р.а.) ҳадис келтиради: «Набий алайҳис-салом дедилар: «Ҳеч бир мўмин ўз хотинидан нафрат қилиши тўғри эмас, зеро хотинининг баъзи одат ва атвори унинг назарида ёмон кўринса ҳам, баъзи одатларидан рози бўлади. Бас, унинг ёмонликларини яхшиликларига бахшида этсин».

Эр-хотин муносабатларини батафсил ёзсам сўз чўзилиб кетади. Бу ерда фақат лозим бўлган нарсаларнигина ёздим. Бундан ортиқчасини бу рисола кўтармайди. Шу китоб ҳақида ўйлаб юрганамда, ёзиш учун махсус режа тузган эдим. Уйланишдан олдинги масалалардан бошлаб лозим нарсаларни тартиб билан ёзмоқчи эдим. Китобнинг бошидан шу тартиб билан таҳрир қилиб келдим. Китоб бобларининг номи ҳам шунга муносиб. Лекин талоқ масаласи режамга тўғри келмади, танлаган ихтиёримга ҳалал берди. Аслида ўйламасдан айтилган сўз фақат ҳаётнинг низомини эмас, балки менинг иш тартибим ва китобим режасини бузгани ҳам ажабланарли ҳол эмас. Чунки талоқ натижаси вайронликдир. Ҳеч бир оилага бу амри машъум тушмаслигини Худодан тилаймиз. Ҳар бир эру хотинга Аллоҳ керакли даражада ақлу инсоф ато этсин, токи улар умрларини яхшилик, муҳаббат ва муроса билан роҳатда ўтказсинлар. Мен китобим асосига шу умидли орзуларни қўйганим ва талоқни бўлмағур нарса деб суҳбатимни муросаю мадорадан бошлаганман.

Олдин арз қилган баёнотимдан маълум бўладикки, эр-хотин муносабатларининг бир одоби муроса экан. Бу иккала ҳаёт йўлдошлари ва ҳамроҳлари муҳаббат ва муроса билан яшаб, хотин ҳомиладор бўлганигача рўзгорларини яхшилик ва шодонлик билан кечиради-

лар. Хотин ҳомиладор бўлгандан кейин эр-хотиннинг мушкулотлари яна оғирроқ бўлади. Чунки ҳомиладан олдин эр-хотин бир-бирларининг олдидаги вазифалари тирикчиликларининг таъмини ва қалбларининг таскинидан иборат эди. Аммо шу дақиқадан бошлаб улар ота-ва она бўладилар. Уларнинг зиммаларига бола ҳаёти-ни таъмин этиш бурчи тушади. Уларнинг бирлик ва иттифоқларининг дарахти ҳосил берди. Энди улар ҳаётнинг натижа ва мушкулотларини бирга кўрадилар. Шу борада улар қанча шукур қилсалар ҳам камдир. Лекин қуруқ шукур қилишнинг илм ва ҳикмат олдида эътибори бўлмаиди. Оламга келган гўдак, ҳаёт шарбатидан энди баҳраманд бўла туриб, йўлдан қайтмаслигини ота-оналар таъмин қилишлари лозим. Биз ҳам энди ота-онанинг вазифалари ҳақида баҳс қиламиз.

ҲОМИЛАДОРЛИК ДАВРИ

Шу рисоланинг бошида арз қилган эдимки, тараққий қилган маданий миллатлар донмо эътибор ва шуҳратларининг ривожини ўйлаб, бу учун аҳоли сонининг кўпайишини асосий сабаб деб биладилар. Қайси қавмнинг сони йилдан йилга камаёверса, бора-бора дунёда ном-нишони қолмаслигига шубҳа йўқдир. Шундай экан, қайси қавм йўқ бўлишни хоҳламаса аҳоли сонининг кўпайиши учун ҳаракат қилиши ва бу муддао ҳосил бўлиши учун аввал она қорнидаги болани сақлашга, гўдакларни эса турли касалликларга чалинишига йўл қўймаслиги лозим. Зотан, ислом дини назарида никоҳнинг биринчи мақсади ҳам одам наслининг кўпайишидадир. Бинобарин, мусулмонлар ҳамма куч-қувватларини авлодларининг ҳимоясига қаратишлари керак. Чунки ҳеч бир ота-она фарзандини била туриб нобуд бўлишни хоҳламайди. Она қорнида бола пайдо бўлгандан сўнг унинг ҳаёт мамоти ота-онага боғлиқ. Шунинг учун ҳам улар боланинг нобуд бўлишига олиб келадиган ишларни қилмасликлари шарт. Масалан, ҳомиладорликнинг иккинчи ойдан тўртинчи ойигача кўп оналар бола тўширадилар. Бунинг сабаблари қўрқув, камқувватлик, оғир ишларни бажариш, бирга бўлиш ва кўп қайғуриш бўлади. Шу оғир оёқлик вақтида аёлларни хонада ёлғиз қолдириш, оғир ишларни буюриш, умуман, тўғри эмас. Ҳомиладор бўлган хотинларни ёлғиз қолдирадиган ёки оғир ишларни буюриб, уларга ёрдам

бермайдиган эркаклар ўз фарзандларининг жонига қасд қилган бўладилар. Ҳомиладорликнинг иккинчи ойдан бошлаб эр хотинига яқинлашмаслиги лозим. Бу масалада ҳайвонлар бизлардан яхшироқ. Уларнинг эҳтиётликлари бизлардан кўпроқ. Улар ҳомиладорлик вақтида ўз жуфтларига яқинлашмайдилар. Лекин биз, одамлар, шаҳватпарастлик даражасида ҳайвонлардан ўтиб кетамиз. Сабрсизлигимиз шу даражага етганки, ҳомиладорлик вақтида ҳам хотинларимизга тинчлик йўқ. Ярим соатлик бемаъни лаззатимиз учун азиз фарзандимизни ҳам аямаймиз. Икки ойликдан тўрт ойгача жимо вақтида бола тушириш хавфи кўп бўлади, тўрт ойдан кейин бу хатар камроқ бўлса ҳам йўқолмайди. Тўртинчи ойдан бола анча катта бўлади. Висол вақтида бола майиб бўлиши мумкин. Бас, иккинчи ойлигидан хотинга яқинлашмасликни маслаҳат берамиз. Агарда эркаклар шаҳватлари туфайли бу қоидага риоя қилмасдан ўз фарзандларини нобуд қилмоқчи бўлсалар ҳам, хотинлари бунга йўл бермасликлари лозим.

Ҳомиладор аёллар шу вақтда жуда нозик бўладилар. Ҳар хил баҳоналар билан хафаланиб ғамгин бўладилар. Бу қайғуриш ҳаддидан зиёд бўлса, бола туширишга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ҳомиладорлик вақтида эркаклар ўз хотинларини аяб-ардоқлаб, раъйларига қарашлари лозим, ҳеч бир баҳона билан уларни хафа қилишлари мумкин эмас. Қамқувватлик ҳам бола йўқотишга сабаб бўлади. Бунинг олдини олиш учун она кўпроқ баҳаво жойларда бўлиб, тез ҳазм бўладиган кучли, масалан, сут, парранда гўшти, тухум истеъмол қилишлари зарур. Палов, қуруқ нон каби бадҳазм овқатлардан парҳез қилишлари лозим. Қасал бўлган ҳолда ўткир дўхтирларга мурожаат қилиб, ўзларини даво қилишлари зарур. Бола туғилиш вақти ота-она учун ажойиб ва масъулиятли вақтдир. Шу ҳолат уларга оталик ва оналик лаззатини беради. Ота-она ҳаётларининг мевасидан баҳраманд бўлиш иштиёқида интизор турадилар. Ана шу вақтда ёш ота-оналарга бироз маслаҳат беришни, ўзимнинг бурчим деб биламан.

Арз қиламанки, бола туғилиши вақти ота-она умидворликларининг охириги дақиқалари бўлиб, улардан ҳушёрлик ва эҳтиётлик талаб қилинади. Токи, интизорликнинг охириги дақиқалари қайғунинг биринчи домига айланмасин. Албатта, ҳар бир ота-она бу қора кунлардан қўрқадн ва бу хусусда, баъзи чора-тадбирларни ҳам кўради. Бироқ бу эҳтиётликлар ва тадбирлар илму

ҳикматдан узоқ бўлганида фойда бермайди. Шунинг учун ҳам оламга келган аксар гўдаклар тез нобуд бўладилар. Мамлакатимизда ота-оналар болаларнинг соғлигини ҳимоя қилиш учун қуйидаги ишларни қиладилар.

Биринчидан, бола туғилиш олдидан хотинларни бирон мазор зиёратига юбориб, кушонш тилайдилар. Мазорлардан ҳожат тилаш, ёрдам сўраш ҳаромдир.

Иккинчидан, болани бирон мазорга назр қиладилар. Бунинг ҳам фойдаси йўқ, чунки назр ҳам тўғри эмас.

Абу Ҳурайра (р.а.)дан ҳадис: «Набий (с.а.в.) айтганларки: «Назр қилманглар. Назрингиз сизларни илоҳий қонунларнинг биронтасидан беғиёз ва, халос қилмайди».

Учинчидан, фалон ва писмадон дуохондан дуо олиб эзиб истеъмол қиладилар.

Ота-онанинг фарзандлари ҳақида қиладиган тадбирлари шулардан иборат. Менинг вазифам халққа хизмат қилишдир. Шунинг учун баъзи илмий ва тиббий тадбирларни баён қилишни шарт деб билдим.

Шуни билиш керакки, бола туғилишининг вақти оғир ва хатарли соат саналади. Кўп ҳолатларда ҳаётининг самарасини кўрмоқ учун очилган волиданинг интизорлик кўзи олдида бола нобуд бўлади. Ота эса умидворликнинг охириги соатларида ҳам фарзанди, ҳам рафиқасидан маҳрум бўлиши мумкин. Бола оламга келиш соатларида эр бошини маҳалла кампирларининг жоҳилона машваратлари билан банд этмасдан, шаҳарнинг энг жоҳилларидан бўлган дояларига ишонмасдан, тезлик билан ўткир дўхтирларнинг биронтасини доялик учун даъват этсин. Шаҳар доялари дедиму, бир ходиса хотирамга келди. Кеча менга илтифоти бўлган шаҳримиз аъёнларининг уйида меҳмон эдим. Суҳбат чоғида ул муҳтарам зот бир воқеани баён қилди. Агарда биз бухороликларни ибрат олувчи кўзларимиз бўлса, бу ҳикоятдан, албатта, бирор фойда оламиз. Худованди карим шу яқинларда ул зоти муҳтарамга бир фарзанд ато қилган экан. Бу шахс уйида бўлмаганида хотинини дард тутибди. Икки-уч аёл жам бўлиб, ўзаро маслаҳатлашиб фалон «момодоя»ни олиб келибдилар. Уша нодон кампир ҳомиланинг вазиятини енгиллатиш ўрнига анча номаъқул ишларни қилиб, 20 танга ва ҳам бир либослик бўзни олиб кетибди. Эри қайтиб келиб, хотинининг аҳволини кўриб, дўхтир олиб келибди. Дўхтир беморни текшириб шундай дебди: «Қайси бир но-

дон аралашиб боланинг жойлашишини ўзгартирибди. Пўлдоши бўйнига ўралиб бола ўлибди. Онасининг ҳаёти ҳам хатарда». Дўхтур дори бериб кетибди. Дори истеъмолдан сўнг жонсиз бола оламга келибди, лекин... Онаси эса бемор. Ана шундай қилиб нодон аёллар маҳалла кампирлари орқали фарзандларини ўлдирадilar.

Биз мақсадимизга қайтсак, Дўхтир назорати остида она ўз юкидан озод бўлгандан сўнг соғ ва саломат бола дунёга қадам қўяди. Дўхтир фармойиши билан она болани чўмилтириб, йўргак қилиб, жону дили билан унинг тарбиясига машғул бўлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАРЗАНД ТАРБИЯСИ

Бола отасининг пушти камаридан она раҳмига ўтмагунча, эр-хотин бир-бирларига фақат ҳаёт шериклари бўладилар. Шу муддатда уларнинг ишлари бир-бирларининг оғирлигини енгиллаштиришдан иборат бўлиб, бошқа вазифалари бўлмайди. Бироқ бола она раҳмидан жой олган заҳоти, эр-хотин болани нобуд бўлишига олиб келадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан воз кечишлари лозим. Бу вазифа унча мушкул эмас. Ондаги энг оғир вазифа бола туғилгандан кейинги фарзанд тарбиясидир. Фарзанд тарбияси аслида икки калмадан иборат. Шунинг учун ҳам назарингизда жуда майда муаммодек кўринади. Лекин доно одамлар билдиларки, Бани Одамнинг сиёсий, диний, ижтимоий инқилобларининг асоси ана шу икки сўз — «бола тарбияси»дан иборат бирикмага боғлиқ. Бу халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юкни тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши, болаликдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ.

Бир ҳаким айтган экан: «Бани Одам болаларининг тарбиясини менга қолдирсалар, одамларнинг аҳволини бутунлай ўзгартириб юборар эдим».

Жаҳон халқларининг аҳволини бугун мулоҳаза қилсангиз, шу ҳакимнинг сўзлари тасдиқланади. Ҳозирда 40 миллион инглиз 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳокимдир. Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳийла ва найранги ўйинчоғига айланган. 60 миллион олмонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия)ни ёнларига олиб аҳолиси 750 миллионга тенг келадиган етти давлат билан уруш қиляпти. Кишининг назарида ажиб ва гаройиб кўринадиган бу воқеалар тарбия таъсиридандир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир. Яъни уларни уриниш ва тиршиш саҳросига, яъни ҳаёт-

мамот майдонига кучли бадан, соғлом фикр ва яхши ахлоқ билан қуроллантириб юбориш демакдир. Маълумки, инглизлар ҳинд ва мисрликлардан, японлар Чин халқидан жисмонан, фикран ва ахлоқан анча комилдилар. Уларнинг бу камолотлари тарбия натижасидир.

Энди келинглари, кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади, яъни «йўқ!» Мен буни шундай исбот қиламан. Биз туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамыз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз! Менинг бу сўзларимдан ҳайрон бўлманг, сабр қилинг, даъвомни исботлайман. Фалон нарсани тарбиялаш, яъни уни аста-секин камолга етиштиришдир. Назаримизда қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидадир. Эшакнинг камоли унинг кучи, оёқларининг бақувватлиги ва яхши юришидадир. Фараз қилинг, қўзи ёки хўтик сотиб олиб уйга келтирасиз. Диққат билан уларга қараб, бир муддатдан кейин қўйни семиртириб, эшакни бақувват ва йўрға қиласиз, яъни уларни тарбиялаб, камолга етиштирасиз. Аммо азиз фарзандларингизга шундай диққат билан тарбия бермайсиз. Баҳона қиласизки, болангиз ҳам камолга етишган. Эътироз қилишингиз мумкинки, биз молларимизни боқишга қанча ҳаракат қилсак, фарзандимиз тарбиясига улардан юз баробар кўпроқ ҳаракат қиламиз деб.

Бу даъвоингизга маълум бўлсада, аммо тўғри эмас. Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталikka чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвойимга ҳеч зарари йўқ, чунки, боланинг соғлигига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатдан агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши, соғлиқ, билакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганда эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси деб атардик. Тану

тўшли ва соғлом болани камолга етишган деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлан ва ахлоқан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу мантиқий олишувларга нима ҳожат бор? Агарда кўзингизни хурфот ва манманлик пардаси тўсмаган бўлса, Бухоро ва Бухоро аҳлига назар ташланг! Ҳамма нарса кундек равшандир. Урнингиздан турингда, ҳикмат камарини белингизга боғлаб, ақл ва ҳикмат мезони билан жисмоний, фикрий ва ахлоқий аҳволларингизни текширинг. Аксар бунга ҳафсаламиз етмайди. Шундай бўлса менга ҳамроҳлик қилсангиз, мен шу хусусда ҳам сизга ёрдам бераман.

Бисмиллоҳ! Уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйга қайтиб келдик. Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йиғирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳар қандай хасталикдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик, таналари нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзон баданларимиз оғримоқда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада.

Энди уларнинг фикрий аҳволларини тадқиқ этайлик. Бухоро аҳолиси турли тоифа ва гуруҳлардан иборат. Баъзилари мулла, баъзилари сипоҳи, бир гуруҳ тижоратчи, бир тоифа қосиблар ва тўда деҳқонлардан иборат. Ана шу гуруҳларнинг фикрий ахволини бирма-бир тадқиқ қилишимизга тўғри келади. Бошида бу тоифалар орасида муллаларнинг фикрий тарбиялари яхшидек кўринади, яъни уларнинг ақлий қобилиятлари бошқаларникидан ўтқирроқ ва фикрлари бошқаларникидан соғломроқдир. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири йиғирма-ўттиз йил умрларини мадрасаларда таҳсил билан ўтказадилар, лекин ўқиганларини сизларга тушунтириб бера олмайдилар. Мабодо бирор нарсани тушунтирмоқ-

чи бўлсалар ҳам арабча сўзлардан нутқларини шундай тўлдириб ташлайдиларки, омма бу нуқтни тушунмайди. Уларнинг сўзларини рад этсангиз, дарров таҳқир ва ҳақоратга ўтадилар, жоҳил ва кофирликда айблайдилар. Бу жанобларнинг ишлари муддаоларини исботлашдан нарига ўтмайди, ваҳоланки, умриларининг ярми мантиқ илминини ўрганишда ўтади.

Маълумки, даъвони исботлаш учун ақл ва мантиқдан бошқа восита йўқ. Уларнинг қўлларидан келганда эди, ўз муддаоларини ақл ва мантиқ ёрдамида тушунтириб берардилар. Лекин бу иш қўлларидан келмайди, яъни улар ақлли тарбия қила олмайдилар. Ақл ва мантиқ ўрнига эса жоҳилликда айблаб, таҳқир ва сўкишни ишга соладилар. Бу жамоанинг казо-казолари дунёвий ва маънавий ишлардан ҳеч хабарлари йўқдир. Улар бу жаҳолатни фазилат деб билардилар.

Авом тоифасининг хоҳ тижоратчи бўлсин, хоҳ сипоҳи, ё косиб, деҳқон бўлсин, ўз касб-корлари ҳақида, маслаклари ҳақида бир фикр ва маълумотлари йўқ. Қилаётган ишларидан мақсад нималигини билмайдилар. Қайси восита ва усуллар фойда келтиришини тушунмайдилар. Аксарлари ҳали ҳам Япония императорини Бухоро амирининг амакиваччаси деб билардилар. Мавқенин йўқотган Чин давлатини жаҳонгир бир давлат деб билардилар. Ўтмиш ва ҳозирни солиштириб, ҳароб бўлган бўлса, сабабини излаб топиб бартараф қилиш, обод ва ривож топган бўлса, негизини яна ривожлантириш биронтасининг қўлидан келмайди, мияларига бундай фикрнинг ўзи келмайди.

Рус ва фаранг (Оврупо) мамлакатида ҳар бир сипоҳ ўз амал ва мансабига мувофиқ илм соҳибидир ва фойдасини ҳам биледи. Ўзининг мартаба ва даражасини илмининг натижаси ва иқтидоридан деб биледи. Шу ҳам аниқки, агар ўз мулки ва давлатига хиёнат этса, мансаби ва унвонидан маҳрум бўлади. Сабаби у ўз мансаби ва мартабасини илмининг баракати ва иқтидори туфайли қўлга киритгандир. Шундай қилиб ривожланган мамлакатларнинг сипоҳилари шу ишонч ва шу фикр билан иш қўриб, холисона амал қилиб тараққий топадилар ва ўзлари хоҳлаган вақтда вазифаларини тарк этадилар.

Аmmo бизнинг сипоҳиларимиз-чи? Улар бирон нарсани билмайдилар, ўз мансаб ва мартабаларига ишонч ва эътиборлари йўқ. Зотан ҳукуматимизнинг мансаб ва унвонларида бир муайян шарт (ва тартиб) ҳам йўқ.

дир. Бу жамоа қайси мансабга кўтарилсалар ва қайси мансабдан тушсалар илму иқтидорларининг бунга дахли йўқ, балки ҳаммасини тасодифдан омаддан ва тақдирдан деб биладилар. Бинобарин, уларнинг аксари бир-икки дуохону жодугарлар билан ҳамкорлик қилиб, уларга сизиниб юрадилар. Улардан энг катталари ва казозолари ҳам мансаб умидида бир даста чиркин, пашша босган эзиб ички қоғозни ичадилар. Қайсиларининг уйларига кирсангиз, устун ва айвонларида дуолар осилганини кўрасиз.

Муболағасиз айтаманки, Бухоро ҳукуматининг ярим маблағи шундай бемаъни ишларга сарф бўлади. Мансабни амирдан оладилар, вазирдан меҳрибонлик кўрадилар, понларини ранс беради, пулларини эса дуохонга берадилар, бу ишларининг маъносиз ва бефойдалиги ҳақида, умуман, ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Тижоратчиларимиз ва касибларимиз ҳам қайси бир ишга қўл урмасинлар, унинг фойдаси ва зарарлари ҳақида фикр қилмайдилар. Натижада рақобат майдонида ажнабий савдогар ва ҳунармандлардан мағлуб бўладилар. Тижоратчиликнинг энг буюк мартабаларидан, то энг паст дўкандорлик даражасигача олиб тадқиқ қилсангиз, кўрасизки, бир армани: бир яҳудий ёки оврўполик ва ўрус савдогарни биздан яхшироқ ишлаб кўпроқ фойда олади. Битта яҳудий савдогар қанча туркистонлик савдогарларнинг кўзини бойлаб қўяди ёки бир армани дурадгори қанча бухоролик дурадгори қойил қилиб қўяди. Нимага шундай? Чунки улар билагон; муҳокама, мулоҳаза ва тафаккур қиладиганлардир. Булар эса на биладилар, на муҳокама қиладилар ва на ўйлашга қодирлар. Ҳамма ишни фалак гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб, чордона қуриб ўтира берадилар. Ҳар бир ишни толе ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзот манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқага ишониб топшира олмайди. Аммо бирон ишдан хабар топса, уни бошқага топшириб, у берган фойдани (кам ёки кўп) олиб шукур қилади. Шундай қилиб, ҳар бир ишни фалакка ҳавола этиш заифлик ва иш билмаслик сабабидан бўлади. Алҳосил, ана шу ожизлик ва ишбилмаслигимиздан аксар ишлар ҳам қўлимиздан кетди.

Энди мамлакатимизда миллий саноат ва тижоратдан асар қолмаслиги аниқдир. Лекин тижоратчи ва касибларимиз ҳалигача ҳалокат келтирувчи бу хатарни кўр-

маяптилар. Баъзилари бу аҳволни кўрсалар ҳам бу хатарни йўқотиш учун бирор-бир чора қилмайдилар. Агар биров чора топмоқчи бўлса ҳам ҳаракатлари бир кунга етади холос. Бунинг ҳаммаси ақлсизлик, фикрий тарбиясизликнинг оқибатидир. Бу халқнинг ахлоқий аҳволларини мен бу ерда ёзмайман, чунки қалам ва қоғоздан уяламан.

Энди айтингчи, шу каби жисмоний, ақлий ва ахлоқий нуқсонларимиз билан қандай хаёллардамиз? Нимани орзу қиламиз?

Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам йўл бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини биллиб олиб, болаларимизни шу усул ва қондалар асосида тарбия этишимиз лозим.

Бу ерда бир эски эътироз бор. Уни одамларимиз хотираларидан ҳеч ҳам чиқармоқчи эмаслар. Қаерда бир ислоҳ этувчи одамни кўрсалар, шу эътирозларини баён қиладилар. «Сизларнинг бундай усул ва тарбияларингиз ўтмиш замонда йўқ эди», — деб айтадилар. Улар ота-боболаримиздан далил келтирадилар.

Ажиб! Уларнинг қадим замонлари қайси давр ва ота-оналари қайси аجدод экан. Агар уларнинг қадим замонидан мурод ислом тараққий топган давр, ота-боболардан мақсад ўша замондаги мусулмонлар бўлса, жавоб берамизки, уларга беҳуда тухмат қилманг. Ҳеч қачон улар сизларга ўхшамаганлар. Улар ўз фарзандларига замона талабларидан ҳам кўра кўпроқ тарбия берардилар. Бугунги кунда уларнинг мингдан бир ҳисса тарбияси ҳам сизларда йўқ. Ўша замондаги мусулмонларнинг ўрталарида минглаб ижодкор, юзлаб аллома ва мутафаккир, гуруҳ-гуруҳ аҳли санъат, жамоа-жамоа мулкдорлар етишиб чиққанлар. Ҳар бир муаллиф юзтадан ортиқ китоб ёзганки, бугун уларнинг соялари ҳам бизнинг ўртамызда топилмайди.

Ҳозирги ҳолатингизга назар ташлангу, озгина уларнинг ҳолатини мулоҳаза қилинг. Улар билан ўзларингизни солиштирманг! Тарбиянгиз даражасини уларники билан тенглаштирманг! Бундай тенглаштиришдан уялинг! Улар уриниб ва инитилиб фидокорлик камоли билан саодатимиз асбобини ҳозир қилиб кетганлар. Биз

эса қобилиятсизлигимиздан улардан қолган меросни зое қилдик, қароқчиларга топширдик. Қайси юз билан ўзимизни уларга тенглаштирамиз?

Аммо «қадим замон» деганда биз юз йил олдин ўтган ота-боболарни назарда тутган бўлсак жавоб берамизки, ҳа юз йил, балки икки юз йил олдин ота-боболаримиз ўз фарзандларини шу тариқа тарбият қилардилар. Ўша тарбиянинг натижаси сиз билан биз бўламизки, жисмонан, ақлан ва ахлоқан камчилик дарёсида фарқ бўлганимиз ва юқорида шарҳлаб берганимиздек ҳеч қачон саодатга лойиқ ва ҳаётга мустаҳиқ эмасмиз.

Уларнинг тарбиялари яхши бўлганда эди, бизлар бундай ожизлик ва нобудлик мақомига тушмасдик. Ҳа, бугунги кундаги тарбия усулларимиз юз йил олдинги тарбиядан фарқи йўқ. Лекин бундай тарбия усули бизни ҳаёт мушкулотига ҳозир қилиб қурооллантира олмайди, бизга мадад ва осойишталик саодатини таъминлай олмайди. Чунки, ҳозиргача амалга ошмаган бугунги ҳолатимизни «саодат ва осойишталик даври» деганлар ақлий ва ахлоқий тарбиядан маҳрум қолганлардир.

Саодат ва бахтсизлик, ранж ва роҳатни бир-биридан фарқ қилиш, бирига эришиб иккинчисидан қочиш қўлларидан келмайди. Шундай беақллик ва ахлоқсизлик даражасига тушганларга гапириш, уларнинг эътирозига аҳамият бериш беҳуда азоб тортиш демакдир. Агарда оталаримиз фарзандларини замона талабларига мувофиқ тарбия қилганларида эди, бугун шундай қийин аҳволга тушмас эдик. Бу аҳволга тушган эканмиз, унинг сабаби ўша тарбиядадир, яъни ота-онамиздан олган тарбиямиз ёки тарбиясизлигимиздир. Шундай экан чорамиз нимада?

Бу саволнинг жавоби маълумдир. Модомики, дунё кураш майдони экан, модомики, миллатимиз бошқа миллатлар билан бирга ҳаётининг ҳимояси ва саодатига эришиш учун курашар экан, бу майдонда ғалабага эришган ва зафар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозим экан. Қандай қурол билан улар ғолиб бўлиб, саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам ҳаракат қилиб ва интилиб, ўз фарзандларимизни шундай қурооллар билан қурооллантириб, майдонга туширишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқдир ва бўлмайди ҳам.

Мен юқорида арз қилдимки, оврўполиклар ўз фарзандларини яхши тарбия қилганлар ва шундай шавкат ва даражага етганлар. Яна шуни ҳам айтардимки, фар-

зандни жисман, ақлан ва ахлоқан камолга етиштириб ҳаёт майдонига кучли, ақлли ва яхши ахлоқ билан чиқариш зарур. Шунинг эътиборга олиб олимлар тарбияни уч қисмдан иборат деб билладилар. Булар: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Лекин бу уч қисмни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Улар бир-бирларига шундай боғлиқ ва яқинки, бирига зарар тегса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда тегса, бошқалари ҳам ундан баҳраманд бўладилар. Масалан, бировнинг бадани беморлик натижасида заиф бўлса, аксаран фикри ҳам заиф бўлади, ҳар ишда чуқур андишага бора олмайди, бирор чора қилмоқчи бўлса ҳам дарров кўнгли совийди. Ахлоқан ҳам ўзгариб ўз фазилатларини йўқотади, тез ранжийдиган, мурасасиз ва айб қидирувчи бўлади. Фикри заиф бўлган одам ўз ишлари устида ўйламайди, зарар ва фойдасини андиша назаридан ўткази олмайди, ҳиссиётга асир ва шаҳвоний лаззатга тобе бўлиб, жисми заиф ва ахлоқи вайрон бўлади. Ахлоқи бузуқ бўлган одам баданига ва фикрига зарар келтирадиган ишларга қўл уради. Бинобарин, унинг жисми ва фикри ҳам тезда ишдан чиқади. Кимки ўз авлодининг тарбияси устида ўйлаётган бўлса, фарзандларининг жисми, ақли ва ахлоқини бир даражада тарбиялайди. Интизом ва тарбияга риоя қилади.

Тарбиянинг ҳар бир қисми туғилишдан етти ёшгача аввал ота-она зиммасига тушади. Саккиз ёшдан йигирма ёшгача мактаб ва мадраса зиммасига, кейин умрининг охиригача одамнинг ўз бошига тушади.

Энди биз тарбиянинг шу уч хили устида имкон қадар суҳбат қиламиз.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Боланинг бадан тарбияси етти ёшгача ота-онанинг вазифаси саналади. Юқорида айтганимиздек, бундай тарбиянинг маъноси гўдакнинг жисмининг ҳар хил одатлардан сақлаб, аста-секин камолотга етиштириш демакдир. Бола соғлиғининг қанчалик нозик эканини билган мамлакатларда янги туғилган боланинг соғлиғини сақлаш учун илм ва тиббий қондаларни амалда қўллайдилар. Шундай мамлакатларнинг одамлари боланинг ювинтирилиши, йўргакланиши, сийиш-ичиши ва ухлашига катта эътибор берадилар. Лекин бизнинг бу нарсалардан ҳеч хабаримиз йўқ. Ҳатто, бу қондаларни бажариш учун бизда имконият ҳам топилмайди, чунки

унинг асбоблари бизда йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен бу ерда соғлиқни сақлаш қоидалари ҳақида мухтасар маълумот бераман.

Бола оламга келган заҳотиёқ киндиги кесилади. Ундан кейин бола, тоза тоғорада қайнатилган иссиқ сувда майин совун билан ювилади. Биринчи чўмилтириш муддати бир-икки дақиқа бўлади. Кейин аста-секин вақт кўпайтириб борилади. Бола чўмилиб бўлгач, жуда ҳам майин, патли тоза сочиқ билан баданини артадилар. Социқнинг покизалиги ва тоғоранинг тозаллигига жуда катта аҳамият бериш керак, чунки ҳар қандай маразнинг онаси ўша чирк ва кир саналади. Қайнамаган сув ҳам тоза эмас. Унинг таркибида ҳар хил касалликларнинг тухуми мавжуд. Бинобарин, қайнаган сувдан фойдаланиш лозим. Қайнатилгандан сўнг илиқ ҳолатида ишлатиш яхши. Совуқ сув болани касал қилади, терисини қуритади. Боланинг бадани ҳамиша иссиқ ва қуруқ бўлиши шарт.

Маълумки, сув иссиқликда ва шамолда буғланади ва табиийки, буғланиш жараёнида атрофини салқин қилади. Чўмилтиргандан сўнг боланинг бадани ҳўл бўлса, намлик қолса шамол текканда болага совуқ тегади ва тумов бўлиши аниқ. Болани артиб баданини қуритгандан кейин уни йўргаклайдилар. Лекин болани қаттиқ боғламайдилар, қўлларини йўргак ичида қолдириш ҳам тўғри эмас, балки болани сустроқ боғлаш лозим, токи бадани табиий ҳаракатдан қолмасин. Маълумки, нафас олиш жараёнида одамнинг кўкраги кўтарилиб тушади. Агар шу ҳаракатни ман этсак, нафас олиши қийин бўлади. Шунинг учун болани йўргакда қаттиқ боғласак, боланинг нафас олиб чиқариши қийин бўлади, кўкраги сиқилади.

Бошқа томондан янги оламга келган бола ниҳолга ўхшайди. Қаттиқ боғлашда бирон аъзоси озор топиб, майиб бўлиши мумкин. Йўргакни қаттиқ боғлаш гўдакнинг қорнини сиқади ва ҳазм аъзоларига ўз вазифаларини бажариш, учун халал беради. Бинобарин, бечора гўдак эмган сутини ҳазм қила олмай, ичкетар касаллигига мубтало бўлиши мумкин. Ич кетиш, хусусан, болалар учун хатарлидир. Бугунги кунда тиб илми исботланганки, одам ҳаётининг асосини қон ва қон ҳаракати ташкил қилади. Агарда қон ҳаракати катта ва кичик томирлар орқали етарли даражада бўлмаса, яшаш учун хавфлидир. Гўдакни қаттиқ боғлаш, ана шу қон

ҳақаратини қийинлаштиради. Шу сабабдан бола баъзи касалликларга чалинади.

Дунёга энди қадам қўйган бегуноҳ гўдакнинг қўлоғини боғлаш ва шу билан азоб бериш инсофсизликдир. Табиийки, ушбу парваришга гўдак тоқат қила олмайди. Ночор кучи борича йиғлайди. Бизнинг нодон ва бемаъни аёлларимиз эса боланинг азобидан беҳабар дуохон ва фолбин олдига югурадилар. Дуохон ҳам ҳолатни худодан тилаб тумтароқ қилиб: «Бу болага «Ум ус-сибён» таъсир қилган», -- деб айтади. «Ум ус-сибён» гўдакка таъсир қилганмиш. Дунёда бундай махлуқ йўқ...

«Ум ус-сибён» арабча сўз бўлиб, маъноси «болалар онаси (париси)» демакдир. Бошқа тарафдан қараса, дуохоннинг сўзи тўғри, чунки боланинг йиғлаши онасининг қўлидандир. Лекин бу йиғлашнинг иложи дуо ва жоду эмас. Балки йўргакни қаттиқ боғламадан, гўдак қўлларини очиб қўйиш лозим. Бешиклари ҳам зиндондан қолишмайди. Бешикда боланинг қўлоғини шундай боғлаймизки, бечора гўдак қимирлай олмайди. Сўнгра устини қалин говрўпўшлар билан ёпамиз. Хулоса: жигарпорамизни ҳаракат, ёруглик ва ҳаводан, яъни инсон ҳаёти учун зарур бўлган учта асосий нарсадан маҳрум қиламиз. Ҳаракат баданга роҳат беради, ҳазм аъзоларига куч бағишлайди. Ҳаракатсиз одамлар кўп ўтириб ишлайдиган шахслар заиф бўлиб, ҳазм аъзолари ҳам яхши ишламайди, улар камқон бўладилар.

Ер атрофини бир қават ҳаво қатлами ўраб олган. Ҳамма ҳайвонот ва ўсимлик ана шу қатлам ичида яшайди. Ҳавонинг бир қисми муваллид ул-ҳумуз (кислород) дан иборат. У одам ва аксар ҳайвонот учун энг зарур бўлган нарсадир. Қайси ҳавода шу кислород бўлмаса у ерда яшаб бўлмайди. Нафас олганимизда биз ҳавонинчимизга тортамиз. Упка кислородни сарфлайдида ўрнига карбон газини чиқараднки, у зарарли бир газдир. Нафас чиқаришимиз билан шу газ ташқарига чиқиб, ҳавода аралашиб кетади. Фараз қилинганки, сиз бир хонада ўтирибсиз. Унинг эшиклари ва ҳамма тешикларини беркитдилар. Бошида яхши нафас оласиз. Лекин юқорида айтганимиздек, кислороддан нафас олиб карбон гази чиқаргандан сўнг хонада заҳарли газ кўпайиб, бир муддатдан кейин уй ҳавоси оғирлашиб, бошингиз оғрийди. Яна кўпроқ қолиб кетсангиз, албатта, бемор бўласиз. Шунини ҳам эътиборга олмасангиз, заҳарли ҳаво сизни ҳалокатга келтиради. Знё, яъни ёруглик,

қуёш нури ҳам ҳар бир жонзотга зарурдир. Ёруғ жойларда яшаётган одамларнинг ранг-рўйлари тоза, кучқувватлари жойида бўлади. Қоронғи жойларда ўтирган одамлар кучсиз ва ранглари синиққан. Улар кейинчалик хафақон хасталигига чалиниб нобуд бўладилар.

Шу муқаддимадан маълум бўлдики, одамга ҳаракат, ҳаво ва зиё, ёруғлик керак экан. Улар бўлмаса инсон нобуд бўлар экан. Янги туғилган бола эса катталардан минг маротаба нозикдир ва ҳар хил касалликларга чалиниши осондир. Уларнинг қўл-оёқларини боғлаш, бешиклари устини қалин говрапўшлар билан ёпиш, яъни уларни ҳаракат, ҳаво ва нурдан маҳрум этиш, албатта, зарар.

Бешик устини очиб қўйиш ҳам яхшимас, чунки чивин ва пашша гўдакка тинчлик бермайди. Бинобарин, оналаримиз бола устини тўр ёки ҳарир билан ёпишлари лозим. Агарда болага қоронғи ёки иссиқлик зарур бўлса, бешикни эмас, уйни қоронғи қилиш ва иситиш лозим. Баъзи нодон оналар болаларини бешикка маҳкам боғлаб, қалин говрапўшлар билан ёпиб қўядилар. Бегуноҳ гўдакнинг тили йўқ, фарёд чекиб онасини бу ишдан қайтара олмайди. Ухлай олмайди, исиб кетиб терлайди, бадани қичийди. Мажбур — йиғлайди. Она жаноблари ҳам уйқудан қоладилар. Хаёлларига келган ягона бир чоралари кўкнор бўлади. Ҳеч мулоҳаза ва андиша қилмай ҳимматлари етганча янги туғилган болага кўкнор берадилар.

Ахир инсоф қилинг! Кўкнор заҳар-ку! Катта одамниям йиқитади! Гўдак онаси қўлидан заҳар ичиб, қандай тирик қолиши мумкин?

Гўдакларга кўп зарар етказадиган касалликлардан бири чечакдир. Бу юқумли касаллик башарият бошига тушган энг оғир балолардан ҳисобланади. Қасални ё ўлдиради, ё кўр қилади, ё юз-чеҳрасини ўзгартиради. Бу эса, хусусан, қизлар учун катта бахтсизликдир. Бир жойда пайдо бўлса, сон-саноксиз гўдакларни йўқ қилади. Чечакка чалинган бола билан қирқ кунгача даволовчидан бўлак ҳеч ким мулоқотда бўлмаслиги керак. Лекин ҳақимлар бу маразга қарши яхши чора топганлар. Бунинг чораси эмлашдир. Эмлаш усулини исломнинг буюк табиби Абу Бакр Розий (ҳижрий 321 йили вафот қилган)⁴⁵ кашф қилиб башариятга ҳадя этган. Абу Бакр Розийнинг эмлаш усули қуйидагича: чечакка чалинган боланинг чечак сувидан, агар аҳволи жуда

оғир бўлмаса, олиб соғлом боланинг териси остига юборадилар. Эмланган бола касал бўлса ҳам, уни енгил, зарарсиз ўтказди. Лекин бу усул ҳам хавфу хатардан бутунлай ҳоли эмас, бу бола ҳам ҳалок бўлиши мумкин.

Милодий 1797 йили Жаннэр⁴⁶ деган инглиз дўхтири янги усулни кашф қилди. Сигирларнинг елини атрофида ҳуснбузарга ўхшаб доначалар чиқади. Уни «сигир чечаклари» дейдилар. Сигир соғадиган одамларга соғиш вақтида ўтиб, қўлларига шундай доначалар чиқади. Масаланинг моҳияти шундаки, қўлларига сигирдан доначалар ўтган шахс бошқа чечакка чалинмайди. Жаннэр бунга аҳамият бериб, тажрибадан ўтказиб, «кимнинг терисига сигир чечагининг сувидан эмласа, у одам чечакка мубтало бўлмайди», — деб эълон қилди. Бу усул тезлик билан ҳар томонга машҳур бўлиб кетди ва маъқул тушди. Бу усулнинг ҳеч қандай зарари йўқ. Ўз жигарпоралари соғлиғини ўйлаётганлар ҳеч истиҳола қилмасдан боланинг биринчи йилидаёқ чечакка қарши эмлашлари лозим. Шу билан улар кўз қорачиқларини ўлимдан, кўр бўлишдан, ҳеч бўлмаса чўтирликдан халос қилган бўладилар. Шунинг ҳам айтиш зарурки, эмлаш бир марта эмас, балки беш йил давомида бир мартадан бўлиши керак.

Ҳар бир жонзот яшаши учун кундалик озиқ-овқатга муҳтож. Янги туғилган бола учун энг яхши овқат сутдир. Гўдак биринчи кунлари фақат сутни ҳазм қилади холос. Баъзи нодон кампирларимиз биринчи кунданок, қанд, ёғ, арпабодиён ва яна қандайдир нарсаларни аралаштириб, чиркин бармоқлари билан болага ялатадилар. Шу сабабдан гўдакнинг меъдаси ишдан чиқиб, ичкетар касаллигига чалинади. Жигарпорам касал бўлмасин деган ота-оналар, бундай ношойиста ишлардан ҳазар қилишлари лозим ва гўдакларига сутдан бошқа нарса бермасликлари керак.

Болага уч хил сут берилади: она сути, доя сути, сигир сути. Табиат тақозоси билан бўлган ҳар бир ишдан, яъни илоҳий ирода билан бўлган юмушдан яхши-си йўқ. Модомики, илоҳий ҳикмат ила она кўкрагида сут пайдо бўлар экан, бола учун она сутидан яхшироқ таом бўлмайди. Она сутининг таркиби ва сифати гўдак миждозига мувофиқдир. Шунинг учун она сутини эмаётган бола тез ва яхши ўсади. Она сути фақат болага эмас, балки онанинг ўзига ҳам фойдалидир. Эмизиш жараёнида она кўп касалликлардан халос бўлади. Эмизишдан олдин она кўкрагини қайнаган сув билан

ювиб, кейин болага бериши лозим. Болага бир тартиб ва низом билан сут берилади, акс ҳолда боланинг меъдаси ишдан чиқади. Биринчи ойдан тўртинчи ойгача кундузи саккиз марта, кечаси икки марта сут эмизиш керак. Бир кеча-кундузда ўн марта сут эмизиш яхши. Кўп ейиш катталарнинг ҳам меъдасини бузади-ку, мижозлари нозик бўлган гўдаклар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бола меъеридан ортиқ еб касал бўлмаслиги учун овқатланиш вақти ва овқат миқдорини белгилаш зарурлиги, оналар учун овқатланиш меъери ва миқдорини билиш учун мен қуйидаги жадвални туздим:

Бир суткада берадиган ҳажми	Неча марта	Қанчадан	Сут бериш даври
5 қошиқ	10 марта	ярим қошиқ	биринчи кун
15 қошиқ	10 марта	1,5 қошиқ	иккинчи кун
40 қошиқ	10 марта	4 қошиқ	учинчи кун
55 қошиқ	10 марта	5,5 қошиқ	тўртинчи ва бешинчи кун
60 қошиқ	10 марта	6 қошиқ	олтинчи кундан иккинчи ойгача
70 қошиқ	10 марта	7 қошиқ	иккинчи ойдан тўртинчи ойгача
80 қошиқ	8 марта	10 қошиқ	тўртинчи ойдан 5,6-чи ойгача
90 қошиқ	6 марта	15 қошиқ	еттинчи ойдан ўнинчи ойгача

Жадвалда темир қошиқнинг ҳажми назарда тутилади. Шўрва ичадиган, катта ёғоч қошиқ эмас.

Сутни кўкракдан соғиб қошиқ билан ўлчаш ҳам тўғрима, балки тахминан олса бўлади. Эмизгандан сўнг ҳам она кўрагини қайнаган сув билан ювишлари лозим. Боланинг лабларини ҳам юмшоқ ва покиза сочиқ билан артиш керак.

Юқорида айтганимиздек, ёш гўдак учун она сутидан яхши ва мувофиқ овқат йўқ. Лекин она бирор юқумли

касалга чалинган бўлсагина бу ҳукм нотўғридир. Боланинг онаси эмизикли вақтида касал бўлиб қолса, дарров ўткир дўхтирларга кўрсатиш лозим. Бу ишда, уму ман, суствликка йўл қўйиш мумкин эмас. Қайси она шу мавридан касал бўлса-ю, табиб ҳузурига бормаса, ўзини ҳам, фарзандини ҳам хатарга қўяди. Лекин дўхтирга бориб, унинг маслаҳатини олиб, касал сут орқали боласига ўтишини билса, дарров фарзанди учун доя топиши зарур бўлади.

Болани дояга бериш икки тартибда бўлади: ё дояни уйга чақирадилар ёки болани доянинг уйига юбордилар. Имкон бўлса болани бошқа жойга юбормасдан дояни уйга олиб келиш яхшироқдир. Болаларига доя олаётган ота-она унинг қуйидаги сифатларига аҳамият беришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Биринчидан, доянинг ёши ўттиздан ошмаслиги лозим, чунки ўттиздан ўтган аёлнинг сути кам бўлиши ва болага етмаслиги, натижада ота-она ҳам қийин аҳволда қолишлари мумкин. Иккинчидан, доя ҳеч қандай юқумли касалликларга гирифтор бўлмаган бўлиши керак. Буни билиш учун дояни дўхтирларга кўрсатиш лозим. Учинчидан, доя энди биринчи фарзанд кўрган аёл бўлмасин, чунки бундай оналар сут эмизиш ва тарбия ишларида анча тажрибасиз ва кўп нарсдан беҳабар бўладилар. Бинобарин, болани нодонлик билан тарбия қилиб, гўдакка зарар етказишлари мумкин. Тўртинчидан, доя яхши хулқ ва ахлоқ эгаси бўлиши лозим. Бадахлоқ ва ноинсоф доялар баъзан бола тарбиясига ва ўсшига салбий таъсир қиладилар. Аммо дояни уйга олиб келишнинг иложи бўлмаса, болани доя уйига юбордилар.

Бу ҳолатда юқорида баён этган доя сифатларининг охиригисига махсус аҳамият бериш лозим. Агарда шу шартлар билан доя топилмаса, у ҳолатда болани ҳайвон сути билан ўстирадилар. Лекин бирорта ҳайвоннинг сути она сутига ўхшамайди. Шунга қарамасдан олимлар она сутига яқинроқ келадиган баъзи ҳайвонлар сутини баён қилганлар. Она сутига яқини аввал эшак сути, кейин сигир, кейин эчки ва қўйнинг сути турар экан. Булардан энг яхшиси эшак сути бўлса ҳам жуда камёб ва қимматдир. Шу учун ҳам сигир сутини болага муносиб деб қабул қилганлар. Мен ҳам шу рисолада бошқа сутлардан қатъи назар сигир сути ҳақида сўзлайман.

Бошқа ҳайвонларга кўра сигир кўпроқ ўпка касал-

лиги, яъни сил касаллигига мубтало бўлади. Хусусан, шаҳар ичида тор ва қоронғи молхоналарда боқиладиган моллар аксар силга чалинади. Шундай сигирларнинг сутини ичиш одам учун хавфлидир. Бу хатарлардан халос бўлиш учун сутни қайнатиш лозим. Сутни бир тоза идишга солиб ўн дақиқа қайнатилади. Кейин бир тоза шишага солиб қўядилар. Эмизиш вақтида эмизгични қайнаган сувда ювиб гўдакка берадилар. Бола тўйгандан кейин қолган сутни тўкиб ташлаб, эмизгични қайнатилган сув билан яна ювиб қўйилади.

Сигирнинг сути она сутига қараганда камшакар ва ҳазм бўлиши қийиндир. Шунинг учун озгина қанд солиб болага бериш лозим, токи она сутидек лаззатли бўлиб гўдак оғзига ёқсин. Гўдак меъдасида сут яхши ҳазм бўлиши учун унга кам-кам сув қуйиш керак. Ҳакимлар сутга сув қўшиш меъерини белгиллаганлар. Агарда яна боланинг меъдасига сут оғирлик қилса, сув миқдорини кўпайтириш керак. Сутга қўшиладиган сув қайнатилган бўлиши лозим. Қайнамаган сувни ичганда сувдаги микроб одам ичига тушиб ривожланиб, одамни турли касалликларга гирифтор этади. Хусусан, гўдаклар ҳар хил хасталикка дарров чалинишлари мумкин. Қайнамаган сувдан эҳтиёт этиш лозим.

Табиблар гўдакни эмизишдан қачон чиқариш масаласида бир қарорга келмаганлар. Баъзилар саккиз ойлигида, баъзилар ўн ойликда, баъзилар ўн саккиз ойлигида эмизишдан ажратишни муносиб кўрадилар. Ҳақиқатан, болани эмизишдан ажратиш ҳақида бир муайян вақт бўлмайди ва бу боланинг соғлиғига қараб чўзилиши ёки тўхташи мумкин. Болани эмизишдан ажратгандан сўнг болага ҳазм қилиниши оғир бўлган нарсалар берилмайди. Балки сигир сути ва тухумнинг сариги, шунга ўхшаш енгил таомлар берадилар. Токи меъдаси бузилиб бола қийналмасин. Бола икки ёшга тўлмагунча, шу қоидага риоя этиш мақсадга мувофиқдир. Бола йиғласа, дарров қўлига бир бурда нон ёки ҳолва бериш ҳам тўғри эмас.

Боланинг меъдаси касал бўлиши мумкин. Бола учун ҳаракат ва тоза ҳавода бўлиш фойдалидир. Буни юқорида ҳам айтдик. Болаларни тоза ва ҳавоси яхши жойларда олиб юриш лозимдир. Лекин ёзда чақалоқ ўн беш кунлик бўлмагунча, қишда эса эллик кунлик бўлмагунча уйдан чиқармаслик зарур. Янги туғилган бола ҳаводан тез таъсирланади. Тозалик ҳам одамнинг энг муҳим вазифаларидандир.

Темир йўли қурилмагунча одамлар дунёнинг кўп ишларидан беҳабар эдилар. Ўз мамлакатларидан бўлак бошқа шаҳар ва миллатни кўрмагандилар. Ҳатто, баъзилар дунё фақат уларнинг юртларидан иборат деб ўйлардилар. Худога шукур, жаҳолат ва нодонлик даври ўтди. Йўллар яқинлашди. Энди орамиздан одамлар ҳар томонга бориб келаяптилар. Улар озода шаҳар, кўча, уйларни, одамларни кўриб бундай шаҳарларда касалликлар ҳам кам эканлигини билмоқдалар. Аксинча, қайси шаҳар ифлос ва аҳолисининг табиати ярамас бўлса, у ерда касаллик кўпроқдир. Туркистонимизда, хусусан, ёз пайтларида касалликлар авж олади. Бунинг сабаби ифлосликдир.

Кимки, саломат яшашни хоҳласа, ўзини ва аҳли оиласини доим тоза тутмоғи зарур. Мусулмонлар учун поклик диний амрлардан саналади. Шу бобда кўп оят ва ҳадислар мавжуд. Бу масалани биз «Раҳбари нажот» номли китобимизда муфассал ёзганмиз. Азиз ўқувчиларга иккинчи марта азият бермасдан айтамикки, ифлослик ва бефаросатлик кишини турли касалликларга гирифтор қилади ва ёш болаларга кўпроқ таъсир қилади. Ўша бегуноҳ навниҳолларни ҳаётимиз меваларини, чирк, ифлослик ва бепарволикдан муҳофаза қилиш бизнинг бурчимиздир.

Боланинг баданини, йўргаку кийимларини сийдик ва ахлатлари билан ифлос қилган бўлса, совун билан ювиб тозалашимиз лозим. Баъзи оналар, фарзандлари кийимига сийган бўлса ювмай, қайта қуришиб яна кийдирадилар. Сийдик ва ахлат заҳардир. Шунинг учун ҳам заҳарни бола баданига кийдириш, албатта, зарарлидир. Бундай ҳолатларда ҳам кийимни ҳам болани ювиб тозалаш зарурдир. Йўргак, қўлбоғ, боланинг кийимлари доим пок бўлиб, умуман, чирк ва ифлослик тушмаслиги керак. Баъзи одамлар кийимнинг покизалиги ва тозаллиги унинг қимматига боғлиқ деб ўйлайдилар. Шунинг учун улар фарзандларига қимматбаҳо кийим кийдириб қўядилар. Бунинг натижасида болалар бора-бора ўзбилармон, молпараст ва мағрур бўлиб ўсадилар. Покизаликдан мақсад бу эмас. Гўдак либоси қандай матодан бўлмасин, тоза ва пок бўлса бўлади.

Маълумки, инсон нафас олиш билан тирик. Одам жами аъзолари билан нафас олади. Бундай нафас олишни табиблар ва ҳақимларимиз биладилар. Инсон терисида заррачадек тешиқлар мавжуд. Бу тешиқларни «масомат» дейдилар. Одам ана шу терисининг те-

шикларидан ҳам нафас олади. Агарда бу тешиklar чиркдан ёпилиб қолса, ўша жой одамнинг нафаси қайтганига ўхшаб нафас ололмайди ва ҳалок бўлади. Лекин бундай ҳаво йўлларининг сиқилиши ва ўлиши доимий бўлмай, балки вақтинча бўлади. Еган ва ичган нарсаларимизнинг ҳаммаси баданимизда турмайди, балки бир қисми қон ва гўштга айланиб, бир қисми заҳарли ва зарарли бўлганидан чиқиб кетади. Чиқариш йўллари ҳам ёпилиб қолса, одам ҳалок бўлади. Бизнинг табиатимиз зарарли нарсаларни сийдик ва чиқариш йўллари билан даф қилади деб ўйламанг. Бу чиқиндиларнинг бир қисми ўша теримизнинг тешиklarидан тер орқали чиқиб кетади. Шунинг учун чангу губор баданимизга ёпишиб қотиб қолса, теримиз нафас ололмай қолади. Заҳарли нарса бўлган тер ҳам бадандан чиқмайди. Бу ҳолат одамни тез ишдан чиқариб ҳалок қилади. Хусусан, жуда нозик бўлган бола нобуд бўлади. Бу балони даф этиш чораси баданни ювмоқликдан иборат. Оналар ўз болаларини тез-тез чўмилтиришлари, бола баданини ифлос қолдирмасликлари лозим.

Мамлакатимизда чақалоқнинг бошидан жуда қўрқадилар. Бундай қўрқувда маъно ва асос ҳам йўқ. Янги туғилган боланинг бошига бодом ёғини суртиб кейин тозалаб ювиш фойдали, мой боланинг бошидаги қазғоқ ва чиркни йўқ қилади. Фақат болани тўқлик пайтида чўмилтирмайдилар. Овқатланишдан бир-икки соат кейин чўмилтириш яхшироқ. Чўмилиб бўлгач, болани шамолламаслигига ва тумов бўлмаслигига ҳаракат қилиш лозим.

Юқорида арз қилган эдимки, тарбия уч хил бўлади деб: бадан тарбияси, ақлий тарбия ва ахлоқий тарбия. Боланинг туғилган вақтидан то эмизишдан чиққунича бадан тарбиясининг даври бўлади. Бу даврда ақлий ва ахлоқий тарбия биринчи даражали эмас. Аммо эмизиш даври тамом бўлгандан сўнг ҳар қандай тарбиянинг даври бошланади. Ота-она эмизишдан чиққан даврдан бошлаб ҳам бадан, ҳам ақл, ҳам ахлоқ тарбияси билан машғул бўладилар.

Бу қисмда боланинг туғилишидан сутдан ажратишгача бўлган даврда лозим бўлган қондаларни бақадри ҳол ёздик. Энди эмизиш давридан чиққандан кейинги давр ҳақида суҳбат қиламиз.

Эмизиш давридан кейин бола саккиз ёшга киргунга қадар унинг тарбияси ота-онанинг вазифалари ҳисоб-

ланади. Шу даврда ота-она аҳамият берадиган жиҳатлар бу — овқатланиш, ухлаш, поклик, ҳаракат, муҳокама ва ахлоқ саналади.

Овқатланиш. Юқорида айтганимиздек, бола сутдан ажрагач, унга тез ҳазм бўладиган овқат берамиз. Икки ёшга тўлмагунча унга гўшт бермаймиз. Айтишингиз мумкин:

— Ажабо! Шунча эҳтиёт ва таъкидлашнинг боиси нима?

— Гўдакнинг ҳар хил касалликдан муҳофаза этиш.

— Агар биз сенинг насиҳатларингга қулоқ солсак, болаларимиз касалликлардан халос бўладиларми, ёки йўқ?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Бу саволнинг жавоби ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Яъни шунча эҳтиёткорликдан сўнг болангиз касалликлардан бир даражада халос бўлади, лекин бошқа бир ишлар туфайли касалликка дуч келади.

— Жуда яхши, фарзандимизни касал қиладиган ишлар нима экан? — деб сўрарсиз.

— Энг асосий сабаблардан бири, сизларга айтсам бу овқатдир.

— Ажабо, ҳозир айтдингки, овқат одамнинг тирик қолиши учун лозим, энди касалликнинг сабаби дейсан. Сенинг қайси сўзларингни қабул қилайлик?

— Менинг айтганларимга диққат билан қулоқ солинг. Ақлу ҳикматга нимаики мувофиқ бўлмаса, уни қўйиб, фойдали томонни қабул қилинг. Ҳақиқатда ҳам овқат одам учун зарур, овқат емаслик ўлимга олиб келади. Лекин овқатланишда тарбия ва махсус интизом бўлмаса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Зотан ҳамма нарсада шундай. Қоинотда фақат зарари бўлган нарса йўқ. Нимада бир фойда бўлса-ю, билмасдан уни истемол қилсангиз, албатта зарар кўрасиз. Овқат ҳам шу тарздаги нарсалардан бўлади. Овқатланиш зарур, фойдаси кўпдир. Яхши, истемол қилиш шарти билан бўлса ҳеч зарари бўлмайди. Овқатланишнинг яхши тартиби қандай?

Болангизни овқатлантиришда икки жиҳатни эсингиздан чиқарманг. Аввал интизом ва иккинчиси кифоя. Худованди карим одам жисмини бир улкан фабрикага ўхшатиб яратган, ҳар бир иш учун бир қанча машина ва ғилдиракларни ясаган. Масалан, баҳсимизнинг мавзуси бўлган овқатланишни оламиз. Болангиз бир луқмани идишдан олиб оғзига солиши билан, биринчидан

тишлари хизматни бошлаб луқмани майдалаб ташлайди. Луқмани чайнаш жараёнида оғиздаги безлардан биридан сув чиқиб, луқмага аралашади ва кимё қондаларига биноан уни ҳал бўлишига ёрдам беради. Бу дорини луоб ёки тупук дейсизлар. Тил бу луқмани йиғиб олиб ошқозонга юборади. Ошқозонда ҳам унинг деворларидан бошқача сув чиқиб аралашади. Бу сувни тиббий тилда ошқозон ишқори дейдилар. Бу сув таомни кимё қондасига биноан батамом ўзгартиради. Кейин ошқозондан таом ичакларга ўтади. Баданга керак бўлмаган бир қисм таом чиқиш йўллари билан бадандан чиқиб кетади. Баданга зарур бўлган бир қисм таом қонга ўтади. Нафас йўллари билан кирган ҳавога аралашиб ҳароратни ташкил қилади. Тоза бўлиб ингичка томирлар билан гўштар таркибига ўтади ва гўштга айланади. Шу тафсилот сизларга овқатнинг фойдаси ҳақида маълумот берди, яъни овқат кўп ўзгартириш ва ҳазм бўлиши натижасида қонга аралашиб яшашга лозим бўлган энергияни ҳосил қилади ва ҳам гўштга айланади. Таомнинг майдаланишига тиш, тил, сўлак безлари, сўлак, балғам, ошқозон, меъда ва ичак иштирок этиб, хизмат қилар экан. Шуларнинг ҳаммаси ҳазм асбоблари деб айтилади.

Тартиб ва интизомсиз овқат ейиш, бир овқат ҳазм бўлмай кетидан бошқа овқатни истеъмол қилиш ҳазм асбобларининг ҳаракат тартибини бузади. Бир овқат ҳазм бўлмасдан бу асбоблар устига кетма-кет вазифалар тушади. Шу сабабдан ҳазм асбоблари интизом ва тинчлик юзини кўрмай, бора-бора чарчаб қоладилар ва вазифа ҳамда хизматларини ҳал қилолмай ожиз қоладилар. Бинобарин, фарзандингиз аста-секин овқатланишдан қолади, таомни ҳазм қилолмай иштаҳасиз бўлади. Кўнгли ҳеч нарса тусамайди. Зўрлаб овқат берсангиз ҳазм қилолмайди. Бориб-бориб кам ейишдан баданидаги ёғни сарфлайди-да, куч-қуввати камайиб касал бўлади. Бундай ҳасталикнинг олдини олиш учун овқатланишдаги интизом ва тартиб лозимдир.

Болангиз истеъмол қиладиган бир суткалик овқатни тўртга бўлинглар бир қисмини эрталаб унга беринг, яъни қуёш чиққандан сўнг жигарпорангизга бир бурда нон билан сут ёки чой беринг. Икки бўлагини кундуз кунни беринг. Кундузга овқат кечки овқатдан кучли бўлиши лозим, яъни ёғли кабоб, палов ёки бошқа тансиқ таом бўлиши яхши. Тунда ҳам снгилгина овқат бериш мумкин. Имкон бўлса суюқ овқат, мева, нон билан чой

кифоя қилади. Шу ерда шуни ҳам айтайки, жигарпорангиз кам ейишга ҳам, кўп ейишга ҳам одат қилмасин. Ҳамма овқатнинг кам ёки ҳаддан кўп бўлишига йўл берманг, бунга диққат қилинг, овқат кифоя қилдиган даражада бўлсин. Оврўпо табиблари бир хил хулосага келганлар: кам ейиш одамни кучсиз қилса, кўп ейиш кишини заиф ва танбал қилади. Боланинг таом вақтида, таомдан кейин сув ичишига майли кўп бўлади. Бола қанча сув ичса беринг, лекин унга зарар етказмасликни ҳам ўйланг.

— Ажойиб-ку! Қандай зарар қилади? — дерсиз.

— Ана холос! Яна сўзимни эсингиздан чиқардингизми? Нотўғри истеъмол қилинган нарса, албатта, зарар қилади, хусусан, сув... Ҳозирги табобат илми ҳар бир касалнинг уруғи мавжудлигини исбот қилган, бу тухумларни микроскопсиз кўриб бўлмайди. Ана шу зарраларни табиблар тилида «микроб» дейдилар. Бу микробларнинг аксари сувда яшайди. Агарда шундай микробли сувни фарзандингизга берсангиз уни касал қилади. Бу масалани мен «Раҳбари нажот» номли китобимда ёзган эдим. Бу ерда шуни эслатиб ўтмоқчиманки, бу балонинг иложи сувни қайнатишдадир. Мен қайта-қайта шуни такрорлайманки, мамлакатимизнинг сувлари ичишга ярамайди, чунки улар микроб билан тўла. Қабристон ва ҳожатхоналардан узоқда бўлган сувлардан ёки қудуқлардан сув олиб, аввал уни қайнатиб, кейин истеъмол қилинг. Бу қайнатилган сувни ҳам эскиртирмасдан ҳар кунгисини шу кун ишлатиш лозим.

Уйқу. Юқорида айтганимиздек инсоннинг танаси бир фабрикага ўхшайди. Ҳар томонида машина ва чархларга ўхшаган аъзолари бор. Бу аъзоларнинг ҳар бири муайян вазифа ва хизматларни бажаради. Шунинг учун ҳам бир кеча-кундузда шу аъзолар бир муддат дам олмасалар, секин-аста ишдан чиқади. Улар учун энг яхши истироҳат тури уйқудир. Инсоннинг ақли, мияси, асосан, ухлаганда дам оладилар. Уйқусизлик ва кам ухлаш одамни заиф ва иштаҳасиз қилади. Мияни ҳолсизлантириб жинниликка гирифтор қилади. Фарзандингиз тўққиз ёки тўққиз ярим соат ухлаши шарт. Шунга диққат қилингки, кечани уйқусизлик ва кундузни уйқу билан ўтказмасин. Бола вақтли ухлаб, барвақт турishi лозим.

Поклик. Дунёда ҳеч бир дин ислом динидек тозаликка амр қилмаган. Ислом тозаликни имоннинг бир

қисми деб қарайди. «Ан-назофату мин ал-имони» — «Поклик имондандир» деган оят бунга далилдир. Тиб илмининг одамлари тозалikka даъват этади. Юқорида айтилган микроблар чиркин ва ифлос жойларда жам бўлиб яшайдилар. Агарда уларни микроскоп орқали кўрсангиз, айнан ифлос жойда микробларни кўрасиз. Бола кийим-кечакларининг тозалигига аҳамият беринг, ювилмаган ва ифлос идишларда уларга овқат берманг. Қасал жойга уларни олиб кирманг. Бола беморнинг пиёла ва косаларидан овқат емасин. Хусусан, қизамиқ, чечак, дифтерия, бил касалликларига чалинган беморлар олдига олиб борманг. Бола касалланса, тезлик билан дўхтирга кўрсатиб даволанг. Пайғамбар ҳазратлари буюрадилар: «Ҳафтада бир маротаба ғусул қилиш ҳар бир мусулмон учун фарздур», — деб. Сиз мусулмонсиз, фарзандингизнинг ҳам Аллоҳ томонидан фарз бўлган амрини бажаришига ҳаракат қилинг, яъни ҳафтада бир марта ҳаммомга юборинг ёки уйда чўмилтиринг. Агарда бола ёшлигидан бундай ишларга ўрганиб қолса, улғайгандан кейин ҳам озодалиги ва поклиги билан одамлар ичида эътибори ошади.

Ҳаракат. Баъзилар фарзандларини зўрлик билан, жаҳлу ҳақорат билан уйдан кўчага, ҳатто, ўйнашга ҳам чиқармайдилар. Бола бу амрга итоат қилиб, уйдан чиқмай юрса, «одобли бола» дейдилар. Бундай одамларнинг ҳаракати хатодир. Ҳавоси оғир бўлган уйларида узоқ вақт бўлиш, ҳаракат қилмаслик, ҳатто, ўйнамаслик кўп касалликларга сабаб бўлади. Бола дангаса ва ишбилмас бўлиб ўсади. Хилватга ўрганган бола улғайгандан кейин ҳам хонадан чиқмайди, одамларга қўшила олмайди. Бир жойда камҳаракат бўлиб ўтириш одамни ҳам заифлаштиради. Ваҳоланки, баданнинг роҳати ҳаракат саналади. Диққат қилган бўлсангиз, саҳрода ўсган одамлар сизлардан кучли, темирчининг кўкраги сизникидан катта ва бақувватдир. Уларнинг аъзолари сизларникидан кўп ҳаракат қилади. Боланинг югур-югуришида, ўйнашида ҳеч қандай зарар йўқ. Бир жойда ҳаракат қилмасликда кўпроқ зарар бор. Ҳаракат вақтида танада қон югуради, иштаҳа очилади, баданга қувват кириб қалбни очади. Оврўпо мактабларида болаларнинг ҳаракати дарслардан кам эмас. Бинобарин, Оврўпо одамлари биз мусулмонлардан анча чаққон ва ишга яроқлироқдирлар.

Шу ергача мен ота-оналарнинг вазифаларига кирган фарзанд бадан тарбияси ҳақида мухтасар баён қил-

дим. Дарҳақиқат, агарда одамзотнинг аксар ҳайвондан фарқи бўлмаганида, унинг камол топиши фақат бадан тарбияси билан чегараланиб қоларди. Мен ҳам бола тарбияси ҳақидаги баҳсни шу ерда тугатардим. Лекин одам ақли ва фикрлаши билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради. Одамнинг камол топиши учун, бадан тарбия билан бир қаторда ақлий ва ахлоқий тарбия ҳам шартдир.

АҚЛИЙ ТАРБИЯ

Ақлий тарбия, яъни одам ақлини тарбиялаш бу одам зеҳни, ақл-идрокини камолга етказишдир. Одам ақлининг камоли нимада? Яхши билмоқ, яхши ўрганмоқ ва мукамал фикр қилмоқдир. Одам иш қилишдан олдин уни хаёлига келтиради, ўйлайди, фикр этиб кейин амал қилади. Ана шу тафаккурни, зеҳн ҳаракатини «муҳокама» дейдилар. Одам ақлининг кучи ва заковати билан то муҳокама этиб қарор қилмаса, бир ишни бошлаб ёки бирор ишни тўхтата олмайди.

Бу масалани бир-икки мисол билан тушунтириб бераман. Мана ҳозиргача мен жойимда ўтириб ёзиш билан машғул эдим. Лекин бирдан туриб дастурхон устига келдим. Нима учун? Менинг ичимда бир майл пайдо бўлди. Бу ҳолатнинг «очлик» эканлиги менга олдиндан таниш эди. Миямда «мен очман» деган фикр келди. «Ҳар бир оч одам овқатланиши лозим», — деган қарордан сўнг «мен бирон нарса ейишим даркор», — деган хулосага келаман.

Иккинчи мисол. Фалон дўстимнинг уйига бориб суҳбат қилмоқчи бўлдим. Борсам эшиги очиқ. Кириб дўстимни ухлаган ҳолатда кўрдим. Уни чақирсам турмади. Яқинлашиб қарасам, ранги рўйи оқарган, нафас олмаяпти, қон томири ҳаракатсиз. Олдиндан менга бу ҳолатнинг ўлим ҳолатлиги маълум эди. Мен ҳам шундай хулосага келаман, яъни дўстим ўлган экан.

Учинчи мисол. Ярим кечада уйдан китоб мутолааси билан машғул эдингиз. Бирдан «ўғри келди» деб, тўп-пончани олиб чиқасиз. Шунда том устида бир бегона одамни кўриб унга ҳамла қиласиз, у кимса қочиб кетади. Сиз уйда ўтирган эдингиз. Ҳеч кимни кўрмадингиз-ку, қандай қилиб «ўғри келди» деган қарорга келдингиз? Чунки қулогингизга томдан бир овоз эшитилди. Сизга одамнинг қадам ташлаш овози маълум эди. Бу товуш шунга ўхшаганидан «томда одам юрибди»

деган қарор келди. Шунингдек, ярим тунда фақат ўғрининг томда юриши сизга маълум эди. Бинобарин сиз дарров, «бу одам ўғри» деб қуролингизни олиб ташқарига чиқасиз.

Ана шу уч мисол хаёлимизда муҳокама бўлди. Шу учала муҳокамани мантиқ асосида қисмларга ажратиб тадқиқ қиламиз. 1. «Мен очман». «Ҳар бир оч қолган одам таом ейиши керак». «Мен овқатланишим лозим». 2. «Бу дўстимнинг ранги ўчган, нафас олмайди, ҳаракати йўқ», «Ким шундай ҳолатда бўлса, у ўлгандир». «Бу дўстим ўлибди». 3. «Бир одам томда оёқ учида юрибди». «Кимки шундай юрса ўғридир». «Бу одам ўғри экан».

Кўраяпсизки, бу уч мисолнинг ҳар бири уч гапдан иборат. Бу гапларнинг ҳар бири ҳукм дейилади. Бир қарорга келишдан олдин биринчи ва иккинчи ҳукм бизга маълум эди. Энди қарорга келишимиз учун онгимиз биринчи ва иккинчи ҳукмни махсус тартибга солиб, кейин учинчи қарорга ўтади. Ана шу учинчи хулоса бизнинг қароримиздир. Тўғри ҳукм чиқариш учун учта шарт мавжуд. Биринчиси — иккита тўғри ҳукм, иккинчиси — тартиб, учинчиси иккала маълум ҳукмдан учинчи тўғри қарорга ўтиш. Биринчи шарт исбот, иккинчиси фикрнинг тўғри келиши ва учинчиси қарор дейилади.

Ташқи маълумот манбалари. Менинг баёнотимдан шу маълум бўлдики, исбот, яъни маълум ва тўғри ҳукмларни билмоқ демакдир. Одам ўз маълумотларини қаердан ва қайси воситалар билан олади? Энг кўп маълумотларни одам ташқаридан ўзининг бешта асосий аъзолари орқали олади. Буларни беш ҳис аъзолари деб айтилади. Улар: кўз, қулоқ, тил, бурун ва тери. Нарсанинг рангларини, ҳажмини, яқин-узоқлигини, яхши-ёмонлигини кўз билан кўриб биламиз. Овознинг паст ва баландлиги, йўғон ва майинлигини қулоқ билан, ҳидни бурун, мазани тил орқали, қаттиқ, юмшоқ, иссиқ, совуқни тери аъзоларимиз орқали билиб оламиз.

Лекин бу ҳиссий аъзоларимиз бир қисм маълумотни бизга берса ҳам, ҳар доим тўғри ва аниқ маълумот бермайди. Баъзан ҳиссий органларимизнинг бири касаллик натижасида ўз хизматини бажара олмай қолади ёки хато қилади. Масалан, кўз кўр бўлади ёки нарсани иккита кўрсатади ва ҳоказо. Бинобарин ана шу бешта ҳиссий аъзоларни яхши тарбия этиб, уларни ҳар хил касалликлардан сақлаб камолга етказиш лозим. Бола

кўзларини ҳар хил чангу ғубордан тозалаши, уларни кучли ёруғлардан эҳтиёт қилиши лозим. Баъзан болалар ўйин учун кўзларининг милкини тескари қилиб қайилтирадилар, бунга йўл бермаслик керак. Баъзи ўйинлар эса боланинг кўриш қобилиятини оширади (нишонга олиш ва бошқа ўйинлар). Бола қулоғини ҳам ювиб, тозалаб туриши керак. Баъзан шўхлик қиламан деб боланинг қулоғига бақириш зарар. Бундай ишларни уларга ман этиш шарт. Боланинг таъм ҳиссининг соғлиги учун тамаки чекишни қатъиян ман этиш зарур. Шундай қилиб, боланинг ҳар бир ҳиссий аъзоларини соғлом сақлаш лозим. Лекин шу аъзоларни камолга етиштириш мактабнинг вазифасидир. Бинобарин, бу рисолада мен бу ҳақда ёзишни муносиб кўрмадим.

Энди яна бир масала қолди. Демак, одам бир қисм маълумотни ташқаридан ўзининг бешта ҳиссий аъзолари орқали олар экан. Лекин қандай кайфият билан олишимизни билмаймиз. Мен ана шу ҳақда баён қиламан. Худованди карим одам жисмида шундай томирларни яратганки, уларни асаб толалари деб атайдилар. Бу асаб толалари кўздан, қулоқдан, оғиз ва бурундан, териларимиздан ҳиссиётимизнинг маркази, яъни мияга боради. Бир жойдан овоз чиқса, ҳаво орқали у келиб ўша ҳиссиётимизнинг толаларига таъсир қилади. Бу садо таъсири асаб толалари орқали мияга етиб унга ҳам таъсир қилади. Натижада садони эшитамиз. Энди келинг, «чойнак» деган сўзни олиб бу маънони шарҳлаймиз. Масалан, сизга биров «чойнак» деган сўзни айтди. Шу овоз қулоғингизга чалинганда таъсири мияга ҳам етиб боради. Биринчидан, сиз бу одам «чойнак» деган сўзни айтганини билдингиз. Лекин сизнинг билимингиз бу билан чегараланиб қолмайди. Чойнак сўзини эшитганданоқ, унинг нималигини ҳам тасаввур қиласиз. Уша заҳоти, «доира шакл дастаси бўлган ва жўмракли нарса, ичига чой солиб ичадиган идиш» кўз олдингизга келади. Бу хулосага қандай келасиз? Уша садодан билдингизми? Йўқ, балки бу маъно сизга бошқа жойдан маълум эди, сиз чойнакни кўрган эдингиз. Сиз шу идишни кўрганда, унинг сурати кўз томирлари орқали миянгизга етиб боради. Қўл билан ҳам чойнакни ушласангиз қаттиқлиги ҳақида ҳам миянгизда маълумот бор. Шу сўзнинг садоси қулоғингизга чалинар экан, унинг сурати, қаттиқлиги, талаффузи бир вақтнинг ўзида миянгизга етиб боради. Учала маълумотни бир вақтнинг ўзида оласиз.

Шундай қилиб, бу маъно учта ҳиссий аъзоларингизга такрор таъсир қиладики, энди биттасини эшитсангиз қолган иккаласи ҳам сизга аён бўлади. Шунинг учун чойнак номини эшитганда унинг шаклу шамоили ҳам кўзингиз олдига келади. Лекин одам шу ерда ҳам хато қилади. Масалан, сиз бир дўстингизнинг келишини билиб, уни уйингизда кутиб ўтирибсиз. Ташқаридан келган ҳар қандай товуш гўеки дўстингизнинг товушидек туюлади. Бироз ўтмасдан бу садо бошқанинг овози эканини билиб оласиз. Ёки биров кечаси чўлдан ўтаётир. Унинг хаёлига кўпроқ ўғриллар келади. Бу ҳолда дарахтнинг сояси ҳам унинг назарида қуролланган қароқчидек кўринади.

Бошқа киши эса, кечаси уйқусидан уйғониб тепасида бир оқ ва жунли нарсани кўради-да, уни жин ёки пари деб гумон қилади. Агарда журъатсиз бўлмаса, жойидан туриб, ақлу ҳушини йиғиб, у нарсанинг ғойиб бўлишини кўради, яъни ҳеч нарса йўқлиги унга маълум бўлади. Аммо журъатсиз одам бўлса, қўрқиб касал бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Ана шу учта ҳодисада баён қилган хато маълумотлар «хатои ҳусн» (яъни суратнинг хато кўриниши) дир. Мен учинчи мисолдаги хатони тушунтирсамда биринчи ва иккинчи гумонларни ўзингиз қиёс қилиб билиб оласиз. Киши уйқудан уйғониб бир оқ нарсани кўради. У олдин ҳам баъзан кечалари жин ва парилар одам кўзига шу шаклда намоён бўлишини эшитган эди. Уйқудан уйғонган одам девор сояси ёки шаклни, ой шуъласи таъсиридаги суратларни дарров пайқай олмайди. Натижада унинг зеҳнида хато тасаввур пайдо бўлади. Нима нарса эканини билолмай жин ва пари деб қабул қилади. Агарда ақлу ҳушини йиғиб аҳамият берса, ҳеч нарса бўлмаганини кўради. Болангизнинг ақли шундай хатолардан ҳоли бўлиши учун уларнинг диққатлари ва зеҳнларини чуқур ва жиддий бўлишига ўргатинг. Яъни болаларга шундай тарбия берингки, кўрган, эшитган, нарсалари устидан тез хулоса чиқармай, балки бироз ақл юргизиб ва диққат қилсинлар. Шундай қилиб, ҳиссий аъзоларингиз орқали атрофдан оладиган маълумотларни ташқи маълумотлар дер эканмиз.

Ички маълумотлар. Бизнинг маълумотларимиз фақат ташқаридан бўлмай, балки ичкаридан оладиган маълумотлардан ҳам иборат. Масалан, биз оч қоламиз, ғамгин бўламиз ва ҳоказо. Лекин бу ҳолатларни биз кўриб, эшитмаймиз. Уларни ичдан ҳис ва идрок қила-

миз. Ҳар бир ташқи маълумотга бир ички маълумот, яъни идрок лозимдир, бўлмаса ташқи маълумотдан ҳеч қандай фойда бўлмайди. Масалан, сиз овозингизни баланд қилиб менга бир нарса дейсиз. Овоз меннинг қулоғимдаги томирларга таъсир қилганда мияга боради. Мен бу садони эшитганимда ўзимни идрок қилиб, борлигимни ҳис қиламан. Аммо ўзимни идрок этмасам сизнинг сўзингиз менга бир пул! Бу масалани бир-икки мисол билан шарҳлаб бераман.

Баъзи котиблар ёзиш вақтида қаламни оғизларида тишлаб олиб бошқа иш билан машғул бўладилар-да, кейин яна ёзмоқчи бўлганда, қалам қидиришга тушадилар, жойларидан туриб ҳамма томонга қараб қаламни тополмай жаҳллари чиқади... Бир вақт оғизларидан қалам ерга тушади... Қалам тишлаганда қалам лабларидаги ҳиссий томирларга таъсир қилиб, мияга ҳам етиб борган эди. Лекин бу таъсирни котиб идрок қилмасди. Шунинг учун ҳам қаламнинг таъсирида фойда йўқ эди. Ажабо, нима учун бундай. Чунки қаламни оғзига олганда диққат қилмаган эдилар.

Бозор ўртасидан бирор хаёл билан ўтсангиз, у ердаги ҳамма нарсани кўрасиз. Лекин қайтиб келиб уйлаб кўрсангиз, бирон нарса ёки бирор кишини эслолмайсиз. Нимага шундай? Чунки бозордан ўтаётганда назарингиз диққатсиз эди, атрофга диққат ва аҳамият бермасдан келгансиз.

Ана шундай ички маълумот «ғайриихтиёрий диққат» деб айтилади, яъни бу маълумот бўлса ҳам идрок доирасига кирмаган саналади. Маълумот идрок доирасига кириши учун маълумот олиш жараёнида диққат қилиш лозим. Олдинроқ айтганимиздек, бола эшитган ва кўрган нарсаларига диққат қилишга аҳамият бериш лозим. Аммо ғайриихтиёрий идрокни батамом йўқ қилиб бўлмайди.

Бундай хусусият ҳар бир одамда ҳар хил даражада мавжуд бўлиб унинг феълу атворига катта таъсир қилади. Масалан, сиз бировнинг мурувватсизлиги, инсофсизлиги ва хиёнатлари ҳақида кўп эшитасиз. Бу одам ҳақидаги салбий хабарлар, албатта, хотирингизда бир из қолдиради. Энди унинг номини эшитсангиз ёки ўзини кўрсангиз, нафратланиб унинг ёмонлиги ҳақида ҳукм чиқарасиз. Кўпинча бундай хулосанинг сабабини билмайсиз, чунки у ҳақда эшитган ҳикоялар эсингиздан чиққан бўлади. Лекин уларнинг таъсири (яъни

гайрихтиёрӣй идрок) миянгизда қолган бўлиб, шундай ҳукм чиқаришга сабабчи бўлади.

Бола тарбияси жараёнида шу хусусиятни ҳисобга олиб, эртак орқали бўлса ҳам уларга доим фидокор одамлар ҳақида, мурувватли шахсларнинг феъллари ҳақида, мўмин ва Аллоҳдан қўрқувчи одамлар ҳақида ҳикоя қилиб, яхши амалларнинг фойдасини эслатиб ўтиш лозим. Деву пари, жин ва чўлу биёбон алвасти-лари ҳақидаги қиссаларни болаларга айтманглар. Ёмон хулқ ва ишёқмасликнинг зарарлари ҳақида болаларга айтиб бериш ва зеҳнига буни жойлаш ота-она учун во-жибдур. Бундай қисса ва ҳикоялар вақт ўтиши билан эсларидан чиқса, таъсири зеҳнларида қолади ва ҳаёт-ларига катта таъсир кўрсатади.

Мактаб болаларига ишқий ва майни мақтайдиган китобларни тавсия қилмаслик тўғридир. Модомки, гайрихтиёрӣй идрок сизнинг ҳаракат ва хулқ-атвор-ингизга таъсир қилар экан, баъзан сизни хато йўлга солиб зарар етказиши мумкин.

Бу масалани бир мисол билан тушунтираман. Па-дари бузругворингиз пахта тижоратининг зарари ҳа-қида сиз билан суҳбат қилиб, ҳар замон фалон нодон, писмадон аҳмоқ бўлиб бор-йўғини пахта савдоси йўли-да йўқ қилди, деган. Албатта, отангизнинг сўзлари зеҳнингизга таъсир қиларди. Бугунги кунда бу ҳикоя-лар эсингиздан чиққандир. Мен қатъий далиллар би-лан бу йили пахта савдоси сизга фойда келтиради де-сам, рад қилмайсиз ҳам, қабул ҳам қилмайсиз. Бунинг сабабини сўрасам айтолмайсиз ва шу фикр билан пах-та тижоратидан қолиб, катта даромаддан маҳрум бўла-сиз. Аммо нафс ва зеҳнингизга бироз аҳамият бериб тадқиқ қилсангиз, бу ишингизнинг сабаби ўша қибла-гоҳингизнинг сўзларидан келиб чиқишини билиб ола-сиз. Шу билан гаплар энди қолиб кетганига ишониб, пахта тижоратига ўтасиз ва фойда ҳам оласиз.

Болани ҳам ёшлигидан ўзининг шахсияти ва зеҳни-га диққат беришга ўргатиш керак. Бола қандай иш қилмасин «нима иш қилдинг?», «нима иш қиласан?», «нимага қилдинг?», «нимага қиласан?», «қайси мақсад-да қилдинг?», «қайси мақсад учун қиласан?» деб ши-рин сўзлар ва очиқ чеҳра билан сўраш уларни нафс тадқиқига ўргатади.

Эсда сақлаш ва хотира. Маълумотларимиз хоҳ таш-қи, хоҳ ички бўлсин миямизга таъсир қилгандан сўнг анча муддат сақланиб қолади. Масалан, мен кеча сиз-

нинг сўзларингизни эшитган эдим. Яъни гап қулогим ва кўзим орқали миямга таъсир қилган эди. Бугун сизни кўрмасам ва сўзларингизни эшитмасам ҳам, кечаги таъсиридан уни идрок қиламан. Кўринадики, миям сизнинг сўзларингизни ёдлаб олган экан. Бугун эса мен уларни хотирамга, хаёлимга келтираман. Одамнинг ана шу иккала қобилиятини «эсда сақлаш» ва «хотира» деб атайдилар. Эсда сақлаш ва хотира одам ҳаётида ўта зарурдир. Шоҳдан гадогача, олимдан бир мактаб боласигача эсда сақлаш ва хотирага муҳтождирлар ва уларнинг ёрдамида ишларини бажарадилар. Агар мен кеча ўқиган китобим, қилган ишларим, кўрган нарсаларим, эрталаб қилган муомалаларимни, бир муддат олдин эшитган сўзларни ҳозир эслай олмасам аниққи, ҳолим войдир!

Хотиранинг қай даражада муҳим эканини шу баёнимдан билдингиз. Лекин ана шу қобилият — эсда сақлаш ҳар доим бир хил даражада зоҳир бўлмайди, баъзан нуқсонли бўлади. Баъзи одамларга иш буюриб, минг таъкид қилсангиз ҳам, бажариш икки соат ўтмасдан хотираларидан кўтарилади. Уларнинг шу ҳолатлари хотираларининг нуқсонидандир. Болалар ҳофизалари ва хотираларини ёшлигидан тарбиялаш, уларни камолотга етказиш жуда ҳам зарурдир. Лекин бу вазифа, асосан, мактаб муаллимлари зиммасига тушади. Ота-оналар болаларга кайф берадиган нарсаларни тамоман ман этишлари, болалар турган хоналарни назорат қилишлари лозим. Бундан ташқари одам руҳини тарбиялаш учун кўп имкониятлар мавжуд. Уни ҳам тарбиялаш лозим. Лекин буларнинг ҳаммаси мактаб ва ўқитувчилар вазифаси бўлгани учун бу ерда зикр қилинмади.

Муҳокама. Одам ташқи, ички маълумотларни йиғиб олиб, ёд олиб, хотирасига келтиришга қодир бўлади, яъни бошланғич маълумотга эга бўлади. Уни биз ҳукм чиқариш учун лозим бўлган биринчи шартнинг соҳиби деб айтамиз. У хоҳлаган вақтда маълумотини муайян тартибга солиб, янги маълумотни қўлга киритади. Масалани имкон қадар тушунтириб берай. Бир одам тарих илмига жуда майли бор ва тарихий китобларни кўп мутолаа қилади. Шу сабабдан у фалон ва фалон миллат бир муддат саодат ва бахтга эришиб, жаҳолат ва ўзаро адоват сабабларидан тарқалиб кетганларини кўради. Аммо, фалон ва фалон халқ ва миллат илм ва бирлик билан инқироз ва тарқоқликдан нажот топганлар. Шу билимлардан у икки асосий хулосага келади:

биринчиси, «қайси миллат жаҳолат ва адоватга мубтало бўлса, ўлиб нест-нобуд бўлади». Иккинчиси, «қайси миллат ҳалокат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва бирлик лозим». Шундан сўнг у бизнинг миллатимиз аҳволини текшириб кўрадики, «миллат жаҳолат ва ўзаро адоватга мубтало бўлган». Бу ҳукми-ни юқоридаги хулосалари билан солиштириб, жамлаб: «Миллатимиз жаҳолату нифоққа гирифтор бўлган», — деган қарорга келади. Қайси миллат жаҳолатга мубтало бўлса, тарқоқликка учраб ҳалок бўлади. Бу иккала ҳукмдан олдин билмаган хулосага келади: «миллатимиз тарқоқ ва ҳалок бўлаётир». Ва бундай ҳукмдан тарихчи жуда хафа бўлиб, агар миллатпарвар бўлса, жасорати етса, миллатига нажот бериш чораларини қидиради. У, «миллатимиз нажотга талабгор», деган хулосага келади.

Бу ҳукми хулосага қўшиб, «миллатимиз нажотга талабгор», «қайси миллат нажот истаса, унга илм ва бирлик лозим», деган ҳукмга келади. Кўрганингиздек, иккита маълум ҳукми тартиб билан жойлаштириб янги ҳукм чиқарамиз. Ана шу муҳокама дейилади. Олдинроқ айтганимдек, шу муҳокамани беҳато ва бенуқсон бўлиши учун учта шарт бажарилиши лозим. Булар: исбот, муҳокама ва қарор. Исбот қандай ҳосил бўлишини ҳали баён этдим, яъни боланинг тўғри маълумот олиши ва шу жараёнда ота-онанинг вазифаларини ёздим. Аммо бола улгайгандан сўнг, тўғри муҳокама ва қарорга эга бўлиши учун нима қилиш керак, уларни қандай тарбиялаш лозим? Бу муҳим вазифалар, тамоман, мактаб ва ўқитувчилар зиммаларида бўлсада, ота-оналар ҳам бунга аралаштиришлари зарур. Ота-она болага бир ишда тўғри йўл кўрсатмоқчи бўлсалар ҳам, бир ишни ман қилсалар ҳам далил ва сабаблар билан тушунтирсинлар.

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ

Зикр қилинган учта тарбиянинг энг муҳими ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча боланингизнинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул бўлишингиз мумкин ва қўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг. Лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, ақли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Бинобарин боланинг ақлий ва жисмоний тарбияси самарасиз қолмаслиги

учун фарзанднинг ахлоқий тарбияси билан жиддий шуғулланиб кўп ҳаракат қилиш лозим.

Ахлоқий тарбия — одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин.

Бошқача айтганда, одамнинг феълу ҳуви ва ҳаракатида яхши фазилатларни тарбиялаш демакдир.

Ихтиёрий феъл ва ҳаракатлар. Одам томонидан содир бўладиган амал ва ҳаракат икки қисмга бўлинади: ихтиёрий ва ғайриихтиёрий. Масалан, ғазабланган ҳолда бировни сўксангиз, уриб майиб қилсангиз, кейин жаҳлдан тушиб, қилган ёмон ишингизни тушуниб: «Нима қилай? Бейхтиёр мен шу ишни қилдим!» — дейсиз. Лекин бу тариқа ишлар ҳам ихтиёрий бўлади ва уларни ҳиссиётга асосланган амаллар деб атайдилар. Табиий амаллар деган ғайриихтиёрий амаллар ҳам мавжуд, лекин у бизнинг мавзунимизга алоқаси йўқ.

Ихтиёрий амал ва ҳаракатлар шундай ишларки, уларни қилишга ихтиёримиз ва иқтидоримиз етади, фойда ёки зарарини билиб қиламиз ёки қилмаймиз. Биз қилаётган кўп ишлар ва ҳаракатлар, менинг назаримда, ҳатто, ўша эҳтиросли амаллар ҳам оз бўлсада ихтиёрдан холи эмас (бунга ҳали мен кейинроқ изоҳ бераман). Ана шу ихтиёрий феълларимиз сабаб баъзиларимиз салоҳиятлилик сифатига, баъзиларимиз бузгунчилик сифатларига эга бўлиб қоламиз. Ҳар томондан бошимизга тушадиган жазо, мукофот, таҳсин ва танбеҳ ихтиёрий ишларимизнинг натижасидир. Фалон одам яхши одам, яъни ўзига ва ўзигага фойда келтирадиган ишларни ихтиёрий равишда қилади. Писмадон эса ёмондир, чунки ўзига ва бошқаларга зарар келтирадиган амалларни қилади. Одамни яхши одам қилиб тарбиялаш, яъни уни яхши ахлоқ эгасига айлантириш ихтиёрий феълларини тузатиб фойда келтиришга айлантириш демакдир.

Мен энди ихтиёрий амалларни тузатиш сабаблари ва йўлларини тадқиқ этиб баён қиламан. Ҳар қандай ихтиёрий ҳаракатимизни аввал тасаввур қиламиз, фойда ва зарарларини ўйлаб қилиш ёки қилмаслик қарорига келамиз. Агарда фойдаси зараридан кўп бўлса, қилишга, лекин зарари фойдасидан ошса қилмасликка қатъий қарор қиламиз. Демак, иродамиз ва ихтиёримиз беш ҳолатнинг натижасидир, тасаввур, муҳокама солиштириш, қарор ва ижро. Шундай қилиб, одамнинг

феъли ва ҳаракатини бир яхши шакл ва мазмунга келтириш учун руҳимизнинг беш ҳолати мавжуд ва биз уларни тарбиялашимиз лозим экан. Буларни қандай тарбиялашимиз керак? Мен буни тушунтираман.

Феълларнинг тамойиллари ва тарбияси. Баъзи одамлар ҳамиша ўзларига ва бошқаларга фойда ва манфаат келтирадиган ишлар (масалан, илм олиш, ёрдам бериш)ни тасаввур қилиб ўйлаб юрадилар. Миялари зарарли ишлардан ҳам ҳоли эмас. Лекин зехнларида бу ишлар хусусида муҳокама қилиб, зарарли ва фойдали ишларни солиштириб зарарлигини қилмайдилар. Баъзилар бутунлай аксинча ҳаракат қиладилар. Улар ҳамиша ёмон ва зарарли ишларни тасаввур қилиб, муҳокама жараёнида фойдали ишлар зарарли, зарарли ишлар фойдали бўлиб туюлади-да ва яхши ишларни қилмай ёмон ишни қилишга қарор қиладилар. Ажабо, иккала гуруҳда ҳам тасаввур, муҳокама ва солиштириш ҳолатлари мавжуд, бироқ негадир бири яхши ишларни, бошқаси ёмон ишларни қилишга қарор қиладилар? Масалан, икки кишидан бири шароб ичади, иккинчиси ичмайди. Шубҳа йўқки, булар шароб ичмоқнинг амалини тасаввур қилиб, муҳокама қилиб, бири ичишга, иккинчиси ичмасликка қарор қилган. Иккаласининг руҳий ҳолатларини ҳис қилсангиз, бири «ёқутранг шароб томчиларини оби ҳаётдан ҳам фойдали ва яхшироқ, одамни бир неча соат бўлса ҳам кулфатлардан қутқаради» дея ишонинини биллиб оласиз. Шунинг учун ҳам унинг хотирида май ичмоқ учун майли пайдо бўлади. Аммо иккинчи шахснинг тасаввур этишича, шароб бир заҳарли сувдир, одамзотнинг Ҳақни ақл билан идрок этиши, маърифатга монелик қилади, ҳиссиётга халал бериб танани ишдан чиқаради. Шунинг учун бу одамнинг кўнгли шароб ичмасликка майл қилган. Лекин ана шу майллар тақозоси билан бири ичкиликка, иккинчиси ичмасликка қарор қилади. Шу майл ва истакнинг тасаввурда, муҳокамада қарор қилиб амал этишда катта таъсири мавжуд. Фақат уч ихтиёрий феългина эмас, балки эътирозий феъл ҳам шу майлларнинг кўпайиши ва ғалаённинг натижасидир. Масалан, одамнинг бир майли худбинликдир. Кимнинг худбинлиги кучли ва юқори даражада бўлса, агар биров унинг номус ва шарафига тажовуз қилса, шу нафс ғалаба қилади-да, ўша тажовузкор кишидан қасд олмоқчи бўлади. Онгининг муҳокамаси ҳам ўч олишнинг зарарларини, эмас, фой-

дасини кўрсатади. Натижада ўртада жиноят содир бўлади.

Юқорида, эҳтиросий феъл ҳам бир оз бўлса-да, ихтиёрдан холи эмас, деб айтган эдим, модомики, майл ихтиёрий феълга таъсир этар экан, эҳтиросий феълга ҳам таъсири ўтадир. Бас, ахлоқий тарбия учун майл ва истакларининг тарбияси билан машғул бўлиш лозим. Олимлар одам руҳининг майлларини уч қисмга бўлганлар: шахсий майл, ижтимоий майл ва олий майл. Шахсий майл ҳам уч қисмдир: бахт майли, фаолният майли, иззат майли.

Бахт майли. Ўзига тааллуқли бўлган ишлар натижасида одам ё мамнун бўлади, ё ғамгин. Шу мамнуниятни «бахт» ва ғамгинликни «алам» дейдилар. Киши қайси иш натижасидан мамнун бўлса, бахт кўрган бўлади ва шу ишни қайта такрорланишини истайди. Ана шу истак «бахтга майл» бўлади. Бахтли бўлишга ҳар кимнинг ҳақи ва майли бор. Қайси ишни бошласак, сабаби шу мамнунлик майли бўлади. Руҳнинг шу ҳолатини яна бир ҳолат қувиб юради. Бу — «аламга нафрат» майли. Ҳар бир одамнинг бахтга майли қанча бўлса, аламга ҳам нафрати шунча бўлади. Болаларни шундай тарбия этиш лозимки, бахтга бўлган интилишлари ҳеч қачон хазон бўлмасин, сўнмасин, балки кўкарсин. Ота-она болага мамнунлик ва хурсандчилик қилишни ман этмасликлари, балки ахлоққа зид бўлмаган ишлар билан мамнун ва хурсанд бўлишини қўллаб-қувватлашлари керак. Боладан бирор яхши иш содир бўлса уни мақташлари, мақтаб мукофот беришлари яхши. Фарзанд ҳам ишнинг натижасини кўриб шундай бахтли ва мамнунлик ишларини орзу қилади. Агарда фарзанд ёмон иш қилса, шу қилмишнинг қабохати ва аламини унга тушунтириш лозим, токи у, бу ишдан нафратланиб ўзини кейинги сафар тийсин. Лекин баъзан «бахт майли» одамни зарарли ва ҳалокат келтирувчи жарликка олиб келиши ҳам мумкин. Масалан, қимор ўйнаш, шароб ичиш, ахлоқсиз ўйинларни қилиш ва кайф берувчи нарсаларни истеймол этиш ўз эгаларига бир қисқа муддат бахт ва баҳра келтирса ҳам, бориб-бориб кўп қайғу аламларга сабаб бўлади. Ота-она болаларига бундай тез «бахт келтирувчи» амаллар йўлини тўсиб, унинг зарарларини яққол мисоллар ва ширин сўзлар билан тушунтириб беришлари зарур. Бугун машаққат, лекин келажакда бахт келтирадиган ишлар (масалан, дарс ва илм мутолааси)ни болалар-

га буюришлари, бу ишда уларга чидам, ғайрат ва журъат талаб этилишини, эртага бахтга эришгандан сўнг, бу бахт кечаги заҳмат ва машаққат натижасида юзага келганлигини тушунтиришлари лозим, шунда болалар бахт сиридан хабардор бўладилар.

Фаолият майли. Бу истак болаларда таваллуд топганларидан пайдо бўлади. Гўдак шу чоғдан ҳаракат ва фаолият орзусида бўлади. Қўл-оёқ силкитади, «мени кўтариб юргин», деб отасининг елкасига ўзини ташлайди. Юриб кетгандан сўнг хурсанд бўлиб тўрт томонга югуради ва имкон бўлса, умуман тинчимаydi. Агарда боладаги шу истакка қарши чиқиб, уни «қимирламай ўтиришга» ўргатсангиз, катта бўлиб ҳафсаласиз, дангаса, ишбилмас бўлиб вояга етади.

Иззат-нафс. Ҳар бир одам озми-кўпми ўзини севиб манфаатини ўйлайди. Шу ҳолат иззат-нафс дейилади. Бу табиий ҳолат болаларда ҳам мавжуд. Сиз бозордан биронта сурат ёки соат сотиб олиб, уни фарзандларингизнинг бирига берасиз. Шунда бошқа болангиз муросасиз йиғи-сиғини бошлайди. Чунки у ҳам ўзини яхши кўради ва сизнинг ҳадянгиздан маҳрум бўлмасликни хоҳлайди. Иззат-нафсни сўндирмай уни ривожлантириш керак. Қимда шу нафс бўлмаса, яъни ўз манфаатини ўйламаса, ўзига ишонмайди, иззат-нафсининг талабида бўлмайди. Бундай одамдан бирор-бир яхшилик, фойда, фазилат кутиб бўлмайди. Болаларга «ахмоқ», «эшак», «жувонмарг», «номаъқул қилибсан», «б... ебсан», «ўлдираман сени», «сенга гапиришни ким қўйибди?» деб қарғаш, дўппослаш, кўча-куйда болани уриш иззат-нафсига тегиб, уни йўқ қилади. Гўдак шундай таҳқир кўриб, яхши-ёмон одамлар олдида ҳақорат эшитиб, ўзига меҳр ва ишончини йўқотади, нафсонияти хор бўлиб, беиззат ва эътиборсиз бўлиб қолади. Бундай одамларни ахлоқ уламолари «эшак ҳалимлиги эгалари» деб атаб, улардан ғайрат, ор-номус, ҳамият кутмайдилар. Бахтга қарши бугун биз бухороликлар шундай ҳолатга тушганмизки, манфаатимизни йўқотсак ҳам пайндан бўлмаймиз, нимаикн бўлса қаноат қиламиз. Икки-учта одам олдида сўзломмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ғанимлардан, бизга етадиган зулму ситамларига тоқат қиламиз, қутулишимиз ва нажотимиз ҳақида ўйламаймиз. Буларнинг сабаби, болалигимиздан ота-она, муаллимларимиздан ҳақорат эшитиб, таҳқир кўрганимиздандир. Бола баъзан ноўрин ҳаракат қилса, «Қадр-қимматинг, иззат-нафсинг борми? Хайф сенга,

номуносиб иш қилдинг!» — деб насихат қилсалар бўларди-ку?! Уриб, ҳақорат қилиш шартми?! Оқибат одамнинг иззат-нафси бир зарарли шаклга киради, ўз эгасини ёмон ишларга бошлайди. Масалан, баъзи одамлар заиф ва паст хислатларга мубтало бўладилар. Бу йўлда бошқаларнинг молу жонини, номусини ҳам қурбон қилишга ҳақлиман деб биладилар. Баъзи одамларда интиқом — ўч олиш майли, иззат-нафсининг бир бўлаги бўлиб сингиб кетганки, авф этиш ва раҳм қилишни унутганлар. Ҳатто, ўч олганда ҳам адолат, инсоф доирасидан чиқиб кетадилар. Бир гуруҳ одамларнинг эса, иззат-нафслари такаббурлик ва ғурур даражасига шунчалик кўтарилганки, бошқалар билан муомалада уларни одам ўрнида кўрмайдилар. Булар ҳеч ким билан маслаҳатлашмайдилар, ўзларини шунга лойиқ деб биладилар. Иззат-нафсни бу даражага етказмаслик лозим. Оқибат шундай бўлмаслиги учун болага хасислик, бахиллик, кибру ғурур зарарларини тушунтириш зарур. Бундай хислатларнинг зарарини тасвир ва баён этиб, фазилатнинг доимий хайрли манфаатларини тушунтириш, бошқаларнинг иззат-нафсига тегмасликни, одамларга диққат-эътиборда бўлишни, ишларнинг асл моҳиятини, билимга рағбатли бўлишни ўргатиш керакки, болаларнинг ижтимоий ва олий майлларини тарбия этиш муҳим аҳамият касб этсин. Бу тарбия қанақа бўлади?

Ижтимоий майллар ҳам уч хил: алоқа майли, ўзгаларга нисбатан меҳр-муҳаббат майли ва ибрат олиб эътиборда бўлиш майли.

Алоқа майли. Одам ўз яқинларига қалбан боғланган ва уларнинг ўз шодлиги ва қайғуларига шерик бўлишларини хоҳлайди. Агарда одам ғамгинлик вақтида яна яқинларидан икки-уч кишини ўзига ҳамдард кўрса, анча тасалли топади, шодлик ва хурсандчилигида ҳам шериклари бўлса, шодлиги анча ошади. Ўзи ҳам бошқаларнинг ғами ва хурсандчилигига шерик бўлади. Одамда бу ҳолат табиийдир. Гўдак ҳали тил чиқармасдан, фикрлаш ва муҳокамага кучи етмай туриб атрофидаги кулги ва хурсандчиликка қўшилмоқчи бўлади. Сабабларини билмай, у ҳам кулиб хурсанд бўлади. Атрофидаги икки-уч одамни йиғлаганини кўрса, бола ҳам йиғлайди. Шу ҳолат алоқа майли дейилади. Шафқат, марҳамат, кўнгил овлаш, тасалли бериш, бировнинг додига етиш шу майл натижасидир. Бунинг устига кимнинг шу майли кучайиб борса, унинг атвори ва феъли бошқаларга оғир ботмаса, унга таъна қилмаса-

лар, у доимо яхши ишларга қўл уради. Болаларга мазлумлар, ҳеч кими йўқ бечора ва бевалар аҳволини тушунтириш, уларга ёрдам бериш фикрини болалар онгига сингдириш фойдалидир. Бола атрофдагилар аҳволидан ачиниб ғамгин бўлса-ю, унга эса «сенга нима? ўзингни ўйла» дейиш, ундаги алоқага бўлган майл, интилишга зарба бериш демакдир.

Бошқаларга меҳр-муҳаббат майли. Алоқ майли бориб-бориб атрофдагиларга бўлган меҳр-муҳаббатга айланади. Одам бошқалар унинг аҳволидан таъсирланиб кетганларини билса, у ҳам атрофдагиларнинг ҳолатларидан таъсирланади. Бу алоқа кейинчалик меҳр-муҳаббатга айланади. Баъзан, бу меҳр-муҳаббат шу даражага етадики, одам бошқаларнинг нажоти ва саодатлари учун ўзининг ҳаёти ва бахтини қурбон қилади. Руҳнинг шу ҳолатини кучайтириш лозим. Болаларда ўзгаларга муҳаббат аввал оиласида, оила аъзоларига нисбатан пайдо бўлади. Яъни гўдак аввал ота-онаси, акалари ва опаларига меҳр қўяди. Ота-она унинг бу майлига тўсқинлик қилмасликлари керак, яъни бола ота-онаси ва акаларидан нафратланмаслиги лозим. Фарзандни доим сўкиш ҳам ота-онага обрў ва ҳурмат келтирмайди. Бир фарзандни бошқасидан кўпроқ севмоқ, эркалатмоқ болалар ўртасида адоват уйғотади. Бу эса ўзаро меҳру муҳаббатни заифлаштиради.

Ибрат олиб эътиборда бўлиш майли. Одам бировни дўст тутса ва ўзидан улуғларни ҳурмат қилса, улардан ибрат олиб, ўзини уларга ўхшатмоқчи бўлади, улардек саъй-ҳаракат, юриш-туриш қилмоқчи бўлади. Бу майлни йўқотмай, уни кучайтириб, ундан фойдаланиш лозим. Аждодларимиз ва диний раҳнамоларимиз ҳиммат-ҳамият, адолат, инсоф ва одамгарчиликнинг энг баланд погоналарига чиққан эдилар. Ана шу маъқул сифатлар билан қанча эътибор, шараф, иззат ва баланд мартабага кўтарганлар. Ота-она шуларни болага муносиб тил билан тушунтириб, болаларини аждодларидан ибрат олишга, ғурурланиб уларга ўхшашликни орзу қилиб яшашга даъват этишлари зарур. Ота-она ўз фарзандларини яхши кўрсалар, уларни катта деб билиб, ўз қилмишларига аҳамият берсинлар. Фарзанд ҳузурда ахлоққа қарши ишларни қилмасинлар. Акс ҳолда бола кўр-кўрона тақлидга ўтади. Бундай майлда катта зарар бор. Саодат раҳбари бўлган ақлу муҳокамани эсидан чиқаради. Гўдакни шундай тарбия этиш лозимки, бировнинг ишига билиб-билмасдан тақлид этмасин,

балки ҳар бир ишнинг сабаб ва фойдаларини аввал мулоҳаза этиб, мақбул бўлса қилсин, бўлмаса қилмасин. Олий майл ҳам уч хил бўлади: билиш истаги, гўзалликка майл, фазилатга муҳаббат.

Билиш майли. Оламга одам синчковлик билан назар ташлайди, билимга интилади ва баъзан маъқул нарсаларни билиш учун саъй-ҳаракат қилади. Шу ҳолат «билиш майли» дейилади. Бу майл ривожланиши лозим. Лекин бу майл баъзиларда гап териш ва сирасорни билишда кўринади ва бундай одамлар халқ ичида гап пойлаб юрадилар. Хабардор бўлишнинг бу йўли жуда зарарлидир. Аммо баъзи одамларда бу майл ҳақиқатпарастлик ва илм истаги шаклида пайдо бўлади ва уларни ҳар бир нарсанинг ҳақиқатини билишга ундайди. Хабардор бўлишнинг бу қисмини «ҳақиқатсеварлик» ва «илмсеварлик» дейдилар. Ота-она боланинг шу майлидан хабардор бўлишлари шарт. Агарда бола гап ташиса, унинг зарарини тушунтириб, ман этишлари зарур. Бу майл ҳақиқатни билмоқ, илм олмоқ шаклида пайдо бўлса, таҳсин ва мақтовлар билан шу истакни ривожлантирсинлар.

Гўзалликка майл. Ҳар бир шахс тарбия, интизом ва тозалликка интилади. Бу майлга куч бериш боланинг паришонҳоллигини йўқ қилади, ифлос юришдан ва интизомсизликдан қутқаради. Шу майл ривожланган бола улғайгандан сўнг зиммасига тушган ишни яхши бажариб тартибсиз ва чала қолдирмайди.

Фазилатга муҳаббат. Одам бошқаларнинг ишини яхши-ёмонга ажратиб яхшисига тақлид, ёмонидан нафрат қилади. Шу ҳолатни «фазилатга муҳаббат» дейдилар. Болалар олдида одамларнинг ишларини яхши ёки ёмонга ажратиш, яхши ишларнинг фойдаларини тушунтиринг, ёмон ишларнинг зарарларини эслатиш фазилат муҳаббатига куч қувват беради. Шундай қилиб, майллар мақсадга мувофиқ тарбияланса, фарзандингиз ҳам шу майллар ёрдамида яхши амалларни ўйлаб, онгларидаги муҳокама пайтида фойдали ишларни кўпроқ ўйлайдилар ва хайрли иш қилишга қарор қиладилар. Шу билан ирода ва ихтиёрнинг бешта таянчидан учтаси яхшиланиб фойдали шаклга кирди.

Ирода ва ихтиёр. Арз этган эдимки, ирода ва ихтиёримиз беш ҳолат-тасаввур, муҳокама, солиштириш, қарор ва ижронинг натижасидир. Аввалги учта ҳолатни кўриб чиққанимиздан сўнг охириги иккита ҳолат: қарор ва ижро қолади. Ирода ва ихтиёр шу икки ҳо-

латда ўз аксини топади. Фарзандингизнинг ахлоқий тарбиясини ниҳояга етказмоқчи бўлсак, ана шу икки ҳолатни тарбия этиб яхшилашимиз даркор. Энди ирода ва ихтиёрнинг асл сифатини ажратиб, унинг камоли ва камчиликларини кўрсатамиз токи, муҳтарам ўқувчиларда ирода тарбияси хусусида ҳам фикр ҳосил бўлсин. Одамнинг руҳий майллари тарбия кўриб камолга етгандан сўнг хайрли ишларни тасаввур, муҳокама қиладилар ва солиштирадилар. Лекин қарор ва ижросига келганда, ҳаммалари бир хил натижага келмайдилар. Баъзилари жиддий ишларда ҳам тез қарорга келиб, зудлик билан ижрога киришадилар. Уларнинг иродалари тез ва қатъийдир. Баъзи одамлар жуда майда кундалик ишларда ҳам фикр қилмайдилар. Буларнинг иродалари бўш, қатъий эмасдир. Баъзилари фойдали ишни қилишга қарор қилсалар, бажариши қийин бўлса ҳам уни қиладилар. Булар ташаббусли, жасур ва шиддатли одамлардир. Иродаларида қаттиқ шиддат бор. Бошқа гуруҳдаги одамлар бирор ишнинг фойдасига имонлари комил бўлса-ю, лекин таҳликали бўлса бажара олмайдилар. Булар қўрқоқ, камҳаракат, азмлари бўш кишилар бўладилар. Яна бир «заиф жамоа» гуруҳи бордир. Булар мушкул ва хавфли ишларни ҳам қилишга қарор берадилар, ижросини ҳам қонуний деб билиб қўл урадилару андак мушкilot ва хавфу хатарга дуч келсалар, дарров ўз қарорларидан қайтадилар. Буларнинг саботи йўқ, иродалари заифдир. Бошқа жамоат эса қарор қабул қилгандан сўнг таҳлика ва хавфу хатарга тушсалар ҳам орқага қайтмайдилар. Булар саботли, иродалари қатъийдир. Бас, ироданинг сифатлари олтидир. Булар: суръат, иккиланиш, шиддат, заифлик, матонат ва матонатсизлик. Ироданинг камоли учта, яъни суръат, шиддат, матонат бўлса, иккиланиш, заифлик ва матонатсизлик ироданинг нуқсонидир. Боланинг иродасини шу нуқсонлардан сақлаб, камолат аломатларига етказиш ироданинг тарбияси бўлади. Ота-она фарзандларини тарбия этиб, бир комил инсон қилмоқчи бўлсалар, майл тарбиясидан кейин қуйидагиларга ҳам аҳамият берсинлар:

1. Боланинг бадан ва фикрий тарбиясида ҳеч қандай сусткашликка йўл бермасинлар, чунки қайси инсон соғлом тан ва ақлдан маҳрум бўлса, азм ва иродаси ҳам нуқсонларга ғарқ бўлган бўлади.

2. Болаларнинг ҳузурларида ота-она ўз азму саботларини заиф, иродаларини нуқсонли қилиб кўрсатма-

синлар, токи гўдак буни кўриб ибрат учун тақлид қилмасин.

3. Болаларга буюк ва ақлли, иродали инсонлар ҳақида эртак ва афсоналарни ибрат учун кўпроқ айтиб бериш лозим.

4. Фарзанд ўз ирода ва азмига қараб ҳаракат қилиши зарур. Агарда бола ҳар қандай ишни ота-онасининг зўри билан қилса, иродаси заиф ва нуқсонли бўлади. Улғайгандан кейин ҳам бола ўзича ирода билан бирон ишни бажара олмайди. Ҳақиқатан, боланинг ҳаракат ва феълидан хабардор бўлиб туриб, беҳуда ишлардан қайтариш керак. Лекин буни боланинг азму иродасига зарар етказмасдан қилиш дуруст, яъни ширин сўзлар ва пандлар биланки, ҳақорат ва уриш билан эмас.

Ота-она вазифасига кирган ахлоқ тарбияси ҳақида нимаики бўлса ёздим. Аммо юқорида ёзганимдек ақлий ва ахлоқий тарбиянинг энг муҳим ва энг мушкул вазифалари мактаб ва муаллимлар зиммаларига тушади. Лекин бу рисолада улар ҳақида тўлиқ ёзиб бўлмайди.

МАКТАБ

Шундай қилиб, ёзганларим асосида кўз қорачиғингизни тарбия қиласиз ва иншооллоҳ, шу оқилона тарбиятингиз соясида фарзандингиз, ўткир ақл ва соғлом баданга соҳиб бўлиб, яхши камол топиб, етти ёшни ҳам тўлдиради. Лекин бу билан вазифам ва бурчим тамом бўлди деб ўйламанг. Жигарбандингиз саккиз ёшга киргандан сўнг бўйингизга яна бир катта вазифа тушади. Бироқ бизнинг мамлакатимизда бу вазифани бажариш мушкулдир. «Бу қандай вазифа экан?» — дерсиз. Бу — болани мактабга бериш. «Бир товоқ исчиқариб, бир лаган холвайтар олиб, боламнинг қўлидан етаклаб фалон маҳалланинг мактабига олиб бориб қўяман, мавриди келганда бир-бир холвайтар қиламан, йилида тўрт марта «байрам пули», ҳафтада бир марта пайшанбалик бериб туриш қийинми?» — дейишингиз мумкин. Албатта, бу ерда ҳеч қандай қийинчилик йўқ, «бўйра пули», ва «кўмир пули» бериш ҳам муаммо эмас.

Менга буларнинг дахли йўқ. Хоҳласангиз йилида тўрт минг марта «байрам пули», ҳар ҳафтада етмиш марта пайшанбалик бериб, менинг нима ишим бор?!

Лекин асли мақсад фарзандингиз тарбиясидир. Бу

эса анча мураккаб иш! Тушунтириброқ баён қиламан. Сиз жигарбандингизни таваллуд топиши билан эмизишдан ажратгунгача, кейин саккиз ёшгача мен айтганимдек тарбия этасиз. Энди, саккиз ёшга тўлгач, мактабга бериб, шундай муаллимга топширмоқчи бўласизки, у болаингизни ўзингизга ўхшаб, яъни мен айтган йўл билан тарбия этсин, ҳатто, сиздан ҳам кўпроқ заҳмат чексин. Энди юртимиздаги мактабларни кўз олдингизга келтириб, инсоф юзасидан мулоҳаза қилинг, бу мактаблар жигарбандингизнинг тозалиги, бадан ва ақлий тарбияси ҳамда ахлоқи ҳақида мен ёзганимдек ҳаракат қиладиларми-йўқми? Бу мактаблар мен айтган вазифаларнинг биронтасини бажара оладими? Индамайсиз?

Модомики, саволларимга жавоб беролмайсизми, мактабларимиз аҳволини қалам кучи билан тасвирлаб бераман, балки шундан кейин саволларимга жавоб берарсиз. Жигарбандингизни етти йил тарбиялаб, қўлидан ушлаб мактабга олиб борасиз. Мактаб дегани қандай жой? Бир қоронғи, ҳавоси оғир бўлган жой. Оврўполиклар ва русларнинг отхоналари бундай бинолардан покизароқ ва ҳавоси тозароқдир. Томи йўқ, деворлари фақат шувоқланган. Утирган ўттизтача боланинг орасида кал ҳам, кўр ҳам, мажруҳу сил касал ҳам бор. Жигарпорангиз шу (одам ўтириш учун) лойиқ бўлмаган жойга олиб кириб муаллимга топширасиз. Хўш, бу муаллим қаерда таҳсил кўрган? Таълим услуби қанақа? Болалар тарбиясидан хабари борми? Болаларга ўргатмоқчи бўлган нарсаларни ўзи биладими? Шу саволларнинг жавоби сизга жуда зарур бўлса ҳам, хаёлингизга уларни келтирмайсиз, яъни муаллим аҳволини текширмайсиз. Шундай қилиб, дилбандингиз шу хонада, жоҳил бир муаллим қўлида эртадан кечгача қолиб, алифбе, абжад ва ҳафтиякни навбат билан ўқийди. Кейинчалик Қуръон ва «Чоркитоб»га ўтади. Таҳсил усулига кўра болалар иккита вазифа оладилар. Лекин «Чоркитоб» маъносини на шогирд, на муаллим тушунади. Қуръон қироатида ҳам шундай. Қироат қондаларига шогирд ҳам, ўқитувчи ҳам рноя қилмайдилар. Икки соат давомида бола сабоғини олиб олти-етти соатида ухлайдилар, суҳбат қиладилар, пашша тутадилар ва уятли ишлар билан машғул бўладиларки, баён этишга уяламан. Сизлар эса уни биласизлар. «Чоркитоб» хатмидан кейин ошиқона ва орифона мазмундаги Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари, ҳатто, Юсуф ва Зулайҳодек китобларни ўқиб, мазмунини тушунмайдилар. Шунча

вақтларини беҳуда ўтказишлари устига нодон муаллимларидан калтак ҳам еб турадилар. Балки сиз, «калтаклаб туришнинг нима зарари бор», дерсиз? «Ахир калтак зарбидан айиқ мулла бўлган!» деб айтурсиз?! Баъзан бу мисолингизга мен ҳам қўшиламан, ҳақиқатда, айиқ калтак зарбидан мулла бўлади. Лекин одам эса айиққа айланади! Чўп зарбидан боладаги ҳамма инсоний фазилат йўқолади. Бинобарин мактабларда калтак ва-«фалақ»қа⁴⁸ йўл бериш нодонлик ва андишасизлик даражасини кўрсатади.

Сўзларимга ҳайрон бўлманг. Бу янги фикр (яъни қондан жадид) эмас. Балки олдинги олимлар ҳам бу фикрни таъкидлаганлар. Ислоом олими ва араб файласуфи Абдураҳмон ибн Халдун (832 йили таваллуд топган)⁴⁹ ўзининг машҳур «Муқаддима» асарида шу ҳақда ёзган. Хотиржам бўлишингиз учун бу мусулмон олимнинг сўзини араб тилидан таржима қилиб келтиришни раво кўрдим. Ибн Халдун ёзади: «Таълим ва тарбия жараёнида сиз боланинг ҳаракатларини қатъий чегараламанг, уларга жаҳл ва зулм қилманг. Қайси шогирд зулм ва қаҳр билан тарбия топса, хотираси тарқоқ бўлиб, шодлиги ва сурури йўқолади, хотира паришонлиги ва ғамгин қалби туфайли билим миясига ҳам кирмайди. Ғамгин, ҳафсаласиз одам заиф, суёт бўлади. Ўз муаллимидан зарар ва жабр кўрган шогирд ёлғончи, риёкор, ҳийлагар ва фикри бузуқ бўлади. Чунки муаллимидан қўрқиб юрагида аланга қолмайди. Натижада мактабдан қочади. Халос бўлиш учун минг баҳона топади. Баъзан мактабга келса ҳам, ўқитувчи назаридан ўзининг ёмонлигини яшириш учун иккиюзламачилик қилади. Тўғриси яитмасдан қилмишини яшириш учун ёлғон ишлатади. Бориб-бориб у ёлғони, найранглари, риёкорлиги табиатига сингиб, болани ахлоқий фазилатлардан маҳрум этади. Ўз устозидан лат еган, зулм кўрган шогирд қўрқоқ ва журъатсиз бўлади, мазлумликка ўрганиб, ўзини ҳимоя қила олмайди, одамнинг олий фазилатларидан бири бўлган ҳиммат таянчидан маҳрум бўлади!» Ана шу пурмаъно сўзлар аллома Ибн Халдун фармойишларидан бўлади. Бунга қўшимча қилишни мен хоҳламайман.

Тарбиянинг қандай бўлиши, мактабларимизнинг ҳозирги аҳволи қандайлигини маълум қилганимдан сўнг, сизлардан сўрай: «Айтингчи, шундай мактабларда болангиз нима фойда олади? Сиз қандай манффаатдан умид қиласиз?»

Шу ерда бола тарбияси ҳақидаги баҳсга нуқта қўймоқчи эдим, аммо мамлакатимиз учун муҳим бўлган масала ҳаёлимга келди ва уни ҳам айтиб ўтишни муносиб кўрдим. Сезган бўлсангиз, шу жойгача айтганларим умумий тарзда бўлиб, фарзандингиз хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин шу тариқа тарбият қилиб, мактабга қўйинглари дедик. Бироқ бизларнинг одатимиз бошқача, биз қизларни ўғил болалар қатори тарбия қилмаймиз, уларга илм олиш зарур деб қарамаймиз. Бинобарин, қизларга илм бериш зарурлиги ҳақида ёзиб, бу масалани ҳам сизларга тушунтириб бермоқчиман.

ҚИЗЛАР ҲАМ ИЛМ ОЛИШЛАРИ КЕРАКМИ?

Бу саволнинг жавоби жуда қисқа ва осондир. Бахтимизга қарши биз туркистонликлар, хусусан, биз бухороликлар бу маънони тушунишга ҳаракат қилмаймиз. Маълумки, одамзот диний ва дунёвий меҳнатлар юки остида қолиб кетган ва умр давомида, асосан, дунёвий ишларни бажариб юришга мажбур бўлади. Дунёвий иш масалан, одамнинг еб-ичиши, кийиниши, уй қуриши, уйланиши, болалик бўлиши, унинг тарбияси, уй-рўзгорини тартибга келтириши ва ҳоказолардир. Бу ишларни бажариш учун пул керак бўлади. Пул ишлаш учун одам бирор касбу кор билан машғул бўлади, шу аснода бошқалар билан муомалага киришади, муомала вақтида алоқа, кенгаш, суҳбат, баҳсга киришиб, гоҳ жанжал қилади, гоҳ сулҳ тузиб мурасага келади. Шундай қилиб, одам боласи қизми ёки ўғилми, балоғат ёшига етиб, шу муносабатлар доирасига киргани сари, юқоридаги муомалаларни қилишга мажбур бўлади. Фақат бир одам бу ишларни бажара олмайди. Шунинг учун одамлар бу ишларни ўзаро, бирлашиб бажарадилар. Дунёнинг баъзи бир ишларини аҳлу аёл бажарса, баъзиларини эркак ўз зиммасига олади. Шунинг учун у кўчага чиқади, касб ўрганади, одамлар билан муомалага киришади. Кўчада бажариладиган ишларни эркак ўзи қилади. Бир қисм ишлар ва мажбуриятлар, уй ишлари (озиқ-овқат сарфи ва иқтисоди, болаларни боқиш ва тарбиялаш) аёл бўйнига тушади. Шу муқаддимадан маълум бўладики, эркак дунёвий ишларнинг бир қисмини бажаришга қанчалик масъул бўлса, аёл ҳам бир қисм ишларни бажариши шунчалик зарур экан. Бошқача қилиб айтганда, дунёвий ишларни бажаришда эркак ва аёл ўрталарида, умуман, фарқ бўлмайди.

Энди масаланинг диний томонларини тадқиқ қилиб, аёл ва эркак аҳволларини таҳлил қиламиз. Биз мусулмонларнинг диний вазифаларимизни Қуръони карим баён қилади. Агарда Қуръони каримга мурожаат қилсангиз кўрасизки, икки-учта хусусий ҳукмлардан ташқари барча ишда аёлу эркакка бир хил хитоб қилинган. Яъни диний ҳукмларни баён қилиб аёлу эркак фарқини ажратмайди, балки ҳаммани «аюҳаллазин» ва «аюҳан-нос» хитоби остида бирлаштиради. Масалан, «Эй имон келтиринглар, Аллоҳдан кўрқингиз!», «Эй одамлар, ўз парвардигорингизга сизнинглар!» ва ҳоказо. Бас, маълум бўладикки, диний мажбуриятлар ҳамма мусулмонларга бир хил ва тенгдир. Эркак аёл бу ҳукмларни бир хил қабул қилиб адо этишлари лозим экан. Энди, мактабга бориб илм олиш нима учун лозим экан? Биз аввал савод ва ҳисобни, кейин диний илмларни ўрганамиз. Илоҳий амрлардан маҳрум ва беҳабар қолмаслигимиз лозим. Ундан кейин олий илмлардан бирини, яъни табобат, ҳикмат, ҳандаса (геометрия), тижорат, тарбия, зирот, ҳуқуқ ёки диний илмларни чуқур ва яхши ўрганиб табиб, тижоратчи, деҳқон, мураббий, муфти ёки руҳоний (мулла) бўламиз. Яъни шу илмлардан бирининг соясида бирор касбни ихтиёр этиб ҳаёт кечирамиз. Демак, илм диний-дунёвий ишларни бажариш учун зарур экан. Энди менинг сўзларимга диққат қилиб уни қабул қилган бўлсангиз, аёлларнинг илм олишлари зарурлиги ҳақида далиллар келтириб исботлайман. Модомики, илм олиш ҳар бир одам учун диний ва дувёвий мажбуриятларига кирар экан, аёллар ҳам илм ўрганишлари шартдир. Менинг бу далилим шундай қатъий ва мантиқан тўғрики, ақл ва инсоф арбоблари ҳеч қачон унга қарши чиқиш учун жасорат қилолмайдилар. Хотин-қизлар илм олишларининг яхши томонларини ҳам ёзиб сизга кўрсатайин. Биринчидан, эркак аҳлу аёлини боқиб учун ҳар куни эртадан кечгача хизматга боради. Таниган-танимаганлар билан мулоқот қилади, кун давомида бир неча марта гамга ботади. У уйига қайтганда уйининг саранжомлигини, болаларининг тинчлигини, озиқ-овқати тежоглигини, овқати муҳайё бўлишини орзу қилади. Хотини очиқ кўнгил билан уни кутиб олиб, одамлар муомаласи, ишхонасининг ранжу кулфатидан орттирган қайғу аламинини кўнглидан кўтаришини кутади. Зотан, юқорида айтганимдек, аёлнинг вазифаларидан бири шудир. Илмли ва тарбия кўрган аёллар бу ишларни ортиги билан бажариб,

эрларини мамнун қиладилар. Аммо тарбия кўрмаган, билимсиз аёлларга уйланган эркаклар бундай илоҳий неъматдан ажраб қоладилар. Кўпинча эр уйга қайтиб дарвозаларидан кирмасдан, ичкарида дод-вой ва жанжал овозини эшитадилар. «Ажабо, нима бўлди экан?» — дея ваҳима билан ичкарига кирсалар, хотини болачақа ёки қўшни аёллар билан жанжаллашаётганини кўрадилар. Баъзан уйини ифлос, болаларини касал, гуштни эса мушук олиб кетган, ошхонада бирор таом йўқ, уй-ҳовлини бесаранжом кўради. Бунинг устига яна хотинларини қидириб тополмайдилар ҳам. Биласизми хотин уйи шу аҳволда ташлаб қаерга кетган? Дуохон эшон уйга кетган! Кўпчилик эрлар ишдан чарчаб қайтсалар, тарбиясиз ва жоҳил хотинлари ёқаларидан ушлаб: «Нимага фаранг рўмол, зарли паранжи олиб келмадинг?» — деб жанжал кўтардилар.

Иккинчидан ислом оламининг ҳозирги аҳволини бир неча бор сизларга баён қилиб айтган эдимки, бу улкан олам ҳалокатга яқин келган. Агарда ишбилармон мусулмонлар ҳиммат камарини белларига боғлаб, миллатлари аҳволини ислоҳ этмасалар, аҳли исломнинг шу қолган шарафу эътибори исломни ва мусулмонликни нобуд қилади. Ислом олами аҳволини ислоҳ этишда битта йўл бор. Бу ҳам ислом миллатининг умумий ахлоқини ислоҳ этиш. Барчага маълумки, мамлакатимиз ҳоли хароб, истиқболимиз ҳам хатарда. Тутган йўлимиз нобудликка олиб боришини ҳар бир киши тушунса керак. Бугун ё эрта биз ўтиб кетамиз. Лекин орамизда ҳолимизни ислоҳ қилиш учун ҳиммат камарини боғлаган одам йўқдир. Бу майлику-я, «ҳозир аҳволимизни ислоҳ этса бўлади» деган одам топилмаслиги аниқ! Нимага? Чунки, биз аҳли мусулмон қалб қуввати, истиқбол умиди, маданият жасорати, фидокорлик ҳисси ва диний ғайратдан, миллат иззати ва гуруридан батамом маҳрум бўлганмиз. На саботимиз ва азимиз, на имонимиз ва умидимиз бор. Хуллас, миллий азму жасоратимиз, диний ахлоқимиз бутунлай хароб бўлган.

Ажиб, жуда ажиб! Бу дарднинг чораси нимада? Бу дарднинг иложи бўлганда ҳам давоси унча осон эмас, анча фурсат, вақт талаб қилади. Бунинг чораси биз фарзандларимизни яхши хулқ эгалари этиб тарбиялашимиз лозим, яъни шундай қилишимиз лозимки фарзандларимиз имонли, фидокор, ғайратли бўлиб, улғайиб, ўз болаларини ислом тараққиётига мувофиқ тарбиялаб,

дин ва диндошларини ҳалокат ва ҳаробалик жарлигидан қутқарсинлар.

Бу матлабга эришиш учун хотинларимиз ва қизларимиз — миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зарур. Акс ҳолда хотинларимиз эркаклардан ҳам кўрқоқроқ, заифроқ ва ғайратсиз бўлганларидан болаларимиз ҳам уларга ўхшаб кетадилар. Мана шу ояти карима ҳам шу маънога ишора қилади: «Покиза ердан тоза ва фойдали ўсимлик осон ўсади ва покиза бўлмаган ердан хор-хасдан бошқа нарса чиқмайди»⁶⁰.

Учинчидан, мен юқорида болаларни тарбиялаш ва ўстириш ҳақида бир қанча қоидаларни ёздим. Ва агарда она соғлиқни сақлаш ва болалар тарбиясидан хабардор бўлмаса, бу қоидаларни бажара олмайди. Бу жоҳиллик ва нодонликнинг натижасида мамлакатимиз болаларининг ярмидан кўпроғи нобуд бўладилар, қолганлари эса ахлоқи ёмон ва иш ёқмас бўладилар. Баъзи эҳтиёткор замондошларимиз айтадиларки: «Аёлларга хату савод бериш дурустмас, зеро аёллар саводли бўлиб номаҳрам ва бегоналарга хату хабар ёзиб, муносабат ўрнатадилар»... Агарда сиз «Ал-лазина»¹ ояти карима башоратидан беҳабар бўлсангиз, агар сиз бизнинг ҳайвонлардан ажратиб турадиган фикрлаш ва ақлу идрок фазилатимиздан бебаҳра бўлсангиз ва Аллоҳнинг энг буюк неъматларидан бўлган ақлга ношукурлик қилсангиз, уни ишлатмасангиз, албатта, бу далил ва муддаони қабул қиласиз.

Аммо бу масалани бошқа муаммолар қатори соғлом ақл назаридан ўтказсангиз, осонлик билан бу эҳтиёткор жамоанинг далиллари қанча заифлигини тушунасиз. Менинг далилларимга эса, улар, умуман, тоб беролмайдилар. Шунга қарамасдан мен бу ерда ҳар бир масалани баҳоли қудрат, қўлимдан келганича тадқиқ қилиб ва шу мавзунинг арзимаган ва заиф бўлса ҳам жавобсиз қолдирмайман. Бу масаланинг жавоби икки хил бўлади: бири таслимий, иккинчиси маънавий. Биринчи жавоб шундай: ҳа, биз сизнинг далилларингизга таслим бўлиб айтамызки, хату савод чиқарган баъзи хотинлар, қизлар ўз билимларини суинистёмол қилиб, бегоналар билан яширин мактублар орқали муносабат ўрнатадилар. Лекин бу дадил даъволарингиз исботига кифоя

¹ Оятнинг тўла маъноси: «Ким сўзини эшитса ва яхши қабул қилса, улар Ҳақ томонга йўл топганлардандирлар», — Фитрат.

бўлмайди. Иккинчи жавоб: юқориди мен аёлларни ҳам илм олишлари зарурлигини қатъий далиллар билан исботлаб бердим. Дунёда шундай буюк ва савобли ишлар борки, ичи қора одамлар донм уларни суниестемол қиладилар. Лекин уларнинг ишлари ўша амалларнинг савобига, умуман, халал етказмайди. Масалан, фикҳ илми олий ва буюк, бир илmdir. уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва золим қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофатига ва ўрганилиши лозимлигига, умуман, зарар етказа олмайди. Келинг, мавзудан узоқлашмайлик. Сиз хату саводни эркакларга зарур эканини қабул қиласиз. Аммо эркаклар ҳам уз хату савод ва билимларини зулм ва фисқ йўлида ишлатишлари мумкин. Лекин ҳалигача мен эркакларни хату савод ва билим олишдан ман этиш лозимлигини эшитмадим. Шундай қилиб аёлларнинг ҳам хату савод чиқаришларини шунга қиёсласа бўлади.

Одамнинг феъл ва ҳаракатлари икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм, шундай феъл ва ҳаракатларким, бир шахс ёки бир неча одамга (яъни миллатнинг бир жамоасига) фойда ва манфаат келтиради. Шу феълу ҳаракат «савоб иш» дейилади. Самовий дин шундай ишларни ўз тобеларига кўрсатиб амр қилади. Худованди карим шундай ишларни ихтиёр этганларга бу дунёда ва охиратда улуг ажр ваъдасини бериб, каромат қилгандир. Иккинчи қисм бир шахс ёки бир неча одамга зарар ва зиён келтирадиган иш ва ҳаракатлар, уларни «гуноҳ» дейдилар. Худованди таоло бундай ишларни қилганларга бу дунёда ва охиратда азобу уқубат ваъда бергандир. Демак, гуноҳ қилмаслик учун иккита асосий шарт лозим экан, биринчидан, Худодан қўрқиш ва фойдани зарардан фарқ этиш.

Энди кўрамиз бу иккала асосий шарт олимларда борми ёки жоҳиллардами? Биринчи шарт, яъни Худодан қўрқиш жоҳилларда мавжуд эмас, олим эса Аллоҳнинг ягоналиги, адолатлилиги, дўстлиги ва жамолини илму ақли билан билиб тасдиқлайди. Худонинг ҳукмларига ишониб ундан қўрқади. Аммо, буларнинг ҳаммасини билмаганлар кимдан қўрқадилар? Нимага қўрқишлари лозим? Қуръонни карим ҳам тасдиқлайди: «Олим бўлган бандалар Худодан қўрқадилар».

Иккинчи шарт, фойдани зарардан фарқ этиш ҳам шубҳасиз олимларда мавжуд. Зеро, тамоман жоҳил

бўлган одам ўнг қўлини чап қўлидан фарқ қилолмаса, фойдаси ва зарарини қаердан билсин? Модомики, гуноҳ қилмаслик учун икки шарт лозим экан ва бу иккала шарт олимларда мавжуд экан, бас аёлларни «агарда хату савод чиқариб илм олсалар гуноҳ қиладилар» дейиш, хато ва қабул қилиб бўлмайдиган хулосадир.

Шу жойгача ота-она тарбиялари ҳақида бақадри ҳол қўлимдан келганича ёздим. Энди фарзанднинг ота-онасига нисбатан бирор вазифа ёки бурчи бормикан ёки йўқ?

ОТА-ОНАНИНГ ҲАҚ-ҲУҚУҚЛАРИ

Аҳд-паймон қондасига биноан ҳар бир ҳақ-ҳуқуқнинг вазифаси ва ҳар бир вазифанинг бурчи мавжуд. Оламнинг интизоми ва тартиби шуни тақозо этади, шу бўлиниш бўлмаганда оламда биронта низом ҳам қолмайди. Шунга қиёсан, ота-она фарзандларига нисбатан шунча вазифаларни бажариб кулфат тортар эканлар, эвазига фарзандларининг бўйнига ҳақлари ҳам тушади. Масаланинг асли моҳияти шундаки, ота-онанинг фарзандлари устига тушадиган ҳуқуқлари нималардан иборат? Ҳадди ва меъёри борми унинг?

Қадим замонларда, яъни исломдан олдин одамлар орасида ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари аниқ эмас эди. Бинобарин, аксар одамлар адолат ҳаддидан ошиб, ваҳшат ва жаҳолат доирасига кирардилар. Масалан, ота ўз болаларини ўзининг молу мулкига тенг биларди ва хоҳлаган пайтида ўз фарзандини ўлдириши мумкин эди. Ислом тарихидан хабардор бўлганлар билардиларки, ислом дини пайдо бўлишидан олдин араблар ўғил бола туғилишига хурсанд бўлиб, қиз оламга келса, тирик ерга кўмардилар. Пайғамбаримизнинг боболари Абдулмуталиб Замзам қудугининг қазилиши муносабати билан хурсандчилигига фарзандларидан энг суюқлиси Абдуллоҳ (Пайғамбар отаси)ни қурбон қилмоқчи бўлган. Ана шундай одатлар ибтидоний одамлар ўртасида мавжуд бўлиб, ўша замонда яхши одатлар тусига кирган эди. Ислом дини шундай бераҳмлиқ ва хароблик келтирадиган нарсаларни башарият оламига раво кўрмай, фарзанд ўлдиришни ман этди. Қуръонда: «Ўз болаларингизни фақирлик хавфидан ўлдирмангиз», — деб айтилган⁵¹. Анъом сурасида эса: «Уларким фарзандларини ўлдирибдилар, албатта зарар кўрадилар», — деб ҳукм қилинган⁵².

Энди фарзанднинг вазифаси Қуръонда ушбу тарзда тайин этилган: «Худого ибодат қилинг, ўзгани унга шерик қилманг ва ота-она ҳақларига меҳрибонлик ва яхшилик қилинг»⁵³.

Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) ривоят қиладилар: Набий (с.а.в.) айтганлар: «Сизларни энг оғир гуноҳдан хабардор қилишимни хоҳлайсизларми?» (Саҳобалар:) «Ҳа, эй худо пайғамбари», — дея жавоб бердилар. Пайғамбар буюрдилар: «Энг оғир гуноҳ бу Аллоҳга шак келтириш ва ота-онага озор бериш» (Бухорий ва Муслимдан). Шу оят ва ҳадисдан маълум бўладики, ота-она ҳаққига яхшилик қилиш ва уларга озор бермаслик ҳар бир мусулмон учун вожиб экан. Лекин сўзни шу ерда тўхтатиб, баҳсга нуқта қўйишга ҳали эрта. Зеро, одам табиатан золимдир, инсофсизлик сари майли бордир. Пайғамбар айтадилар: «Зулм одамларнинг табиий одатларидандир. Одамзот бир фурсат топса ёки бировни қўл остида кўрса, «инсон ҳақиқатда исён қилгувчидир» (деган ояти карима) мазмунига кўра, тортиниш йўлидан чиқади, адолат ва мурувват майдонни пайҳон қилади». Биз одамнинг золимона табиатига қараб, шу биргина оят ва ҳадисга аҳамият бермай, фарзандни қўл-оёғини боғлаб, бутунлай ота-онага топширсак, шубҳасиз, олам низомининг асоси бўлган адолат ва инсоф биносини бузган бўламиз. Ҳа, ҳозирги даврда фарзандлари ҳаққига зулм қилмаган ота-она йўқдир. Ҳатто, аксар фарзандлар ҳам айнан ота-она ризолигини ўйлаб, кўр-кўрона ўзларини қурбон қиладилар.

Энди мамлакатимизда ҳар куни содир бўладиган икки-уч воқеани арз қиламан. Фалон одам фойдаси кам бўлган бир касбга машғул. Дастмоеси кам, оиласининг сарфу харажати эса унинг зиммасидадир. Онаси бу бечорани мажбур қилиб, фалончининг қизига фалон маҳр бериб никоҳига олишини хоҳлаб, шунга муносиб дабдабали никоҳ тўй қилишни, қиз уйига шунча пахта ва гуруч, мунча қўй ва аллақанча либослик матолар юборишни талаб қилади. Ваҳоланки, бу бечора аввало, уйланиш қудратига эга эмас. Иккинчидан, онаси таклиф этаётган тўй икки минг сўмдан арзонига тушмайди. Шу икки минг сўм ҳам йигитда йўқдир. У чорасиз қолиб, бу муаммони ҳал этиш учун онасига қайта-қайта уни уйлантириш орзусидан воз кечишни сўрайди. Онаси қабул қилмайди. «Уйланишингни ва тўйингни кўрмай. ўлиш мен учун бахтсизликдир. Оқ қиламан,

оқ сутимга розимасман», — деб ўз фарзандини қийнайди.

Фалон кишининг иккита хотини бор эди. Иккинчи хотинининг иғволари билан олдинги хотинидан ажрашди, болаларини меросдан маҳрум этди. Шунча инсофсизлик билан болаларини ўз уйида ушлаб, улардан овқатлари эвазига ўзи ва хотинига хизмат қилишларини талаб қилади. Бунга бўйсунмасалар, уларни «оқ» қилади.

Писмадон кишининг онаси, хотини икки-уч фарзанди бор. Хотини пок ва ёмонликлардан йироқ бўлиб, эрининг муҳаббати ва розилигига муваффақ бўлган. Лекин қайнона жаноблари косаларига шолгомни келинлари кам солганини пеш қилиб, келин билан урушиб душманлик қиладилар. Фарзанд ҳолини шундай танг қиладикки, ўгли хотинини ҳайдаб, болаларини етим қилиб, яна кўп пул сарфлаб, фалончининг ҳунарманд, қўли гул қизини никоҳига олиши лозим бўлади. Уша қиз чиройли бўлмаса ҳам бир камбағалнинг фарзанди, қайнона хизматини яхши бажо келтиради. Агарда ўғил онасининг таклифини қабул қилмаса, она «берган сутимга рози эмасман» деб аразлайди. Хулоса қилиб айтганда, ота-она фарзандларини диний ва дувий ишларда ҳам, умумий ва хусусий ишларда ҳам уларга тобе бўлишларини ҳаминша орзу қиладилар. Бу эса зулм ва инсофсизликдир!

Ота-онага эҳсон этишга амр қиладиган оят ва ҳадисларни қандай тафсир қилиш керак? Шу савол анча муддат меннинг хаёлимдан ўтар эди. Мен мударрис устозлардан саволларимга жавоб беришларини истадим, лекин улар ҳам қийналиб қонқарли жавоб беролмадилар. Ҳатто, «бу ишларнинг кетидан овора бўлма, ниманки китобларда ёзилган бўлса ўшани қабул этгин. Зеро, сен бораётган йўл кулфат келтиради» деб, мени ҳақиқат излашдан ман этардилар. Мен ҳам отасининг пўстинидан қўрққан ёш болага ўхшаб кулфат номини эшитганим заҳоти жим бўлиб қолардим. Лекин асли фикрим хотирамда қоларди. Чунки тафаккурни ислом кучи ва қўрқитиш билан хотирадан чиқариб бўлмайди. Қуръон ва ҳадис мутолаасига мушарраф бўлдим, наф келтирувчи илмлардан баҳраманд бўлдим. Ҳақиқат жаҳолат қўли билан ёпилган зулмат пардасидан очилди, шу жумладан, ота-онанин ҳақ-ҳуқуқлари ҳам яхшигина равшан ва аниқ бўлди. Энди шуни баён қиламан. «Одам-зотга амр қилдикки, отанга яхшилик қил. Агарда улар

сенга буюрсалар ва ул иш сенинг ширк ва куфрингга сабаб бўлса, итоат қилмагин. Сизлар мен томон қайтасизлар, ўшанда дунёда нима иш билан машғул бўлганларингни айтаман»⁵⁴. «Агарда ота-онанг сени мушрик бўлишинг учун ҳаракат қилсалар, уларга итоат этмагин. Шунга қарамасдан бу дунёда улар билан яхши яшагин»⁵⁵. Мана шу иккита ояти карима баён қиладики, ота-она фарзандларини ширк ва куфрга далолат этсалар, фарзандлар уларга итоат қилмасликлари лозим. Агар фарзанд ота-онасини хато йўлида кўрса, уларни тўғри йўлга чақириш мумкинми? Бу саволга қуйидаги ояти карима жавоб беради. Қуръонда рост сўзлагувчи ва пайғамбар бўлган Иброҳим ҳикояти зикр этилган⁵⁶. У отасига деди: «Эй ота, кўрмайдиган, эшитмайдиган, сенга наф бермайдиган, бу бутларга нима учун сиғинасан? Эй ота, менда шундай илм ҳосил бўлганки, у сенда йўқ. Бас, менга эргашгин, мен сенга тўғри йўлни кўрсатайин. Эй ота, шайтонга ибодат қилмагин, у ҳазрати Раҳмонга исён қилибдир. Эй ота, Аллоҳ томонидан сенга азоб тегишидан қўрқаман, унда шайтонга дўст ва ҳамроҳ бўласан». Иброҳимнинг отаси дедик «Эй Иброҳим, агарда бу фикрингдан қайтмасанг, сени дуоибад қиламан, йўқол кўзимдан, қаҳримга гирифтор бўлма». Иброҳим деди: «У (Аллоҳ)нинг менинг ҳаққимга луфту марҳамати бордир». Шубҳасиз. Қуръони карим Худонинг тўғри йўлидир. Унинг оятлари қайси мавзуда бўлмасин, ҳаммаси бандаларга йўл кўрсатиш учун нозил бўлгандир. Жумладан, ҳазрати Иброҳим қиссалари бўлган оятлар ҳам бизларга бир нечта маъноларни тушунтиради. Биринчидан, агарда ота хато йўлга кирган бўлса, фарзанд отасига эътироз қилиб, уни хато йўлидан қайтариши тўғридир. Лекин фарзанд ота хатосини илиқ сўзлар билан ва равшан далиллар билан тушунтирмоғи лозим. Масалан, Иброҳим деганки: «Эй ота, шайтонга сиғинмагин».

Иккинчидан, агарда ўғил отаси билмаган нарсани билиб олса ва шу маънони отасига тушунтирмоғи лозим бўлса, ўзига эргаштириш учун уни даъват қилсин.

Учинчидан, агарда ота фарзандининг бу ҳаракатларидан хафа бўлиб ман этса, ўғли отасининг тўсқинлик қилишларига эътибор қилмасин. Лекин отасига дағал муносабатда бўлмасин, балки мулойим ва ширин сўзлар билан норозилигини билдирсин. Агар фарзанд зиммасига тушган ҳақ ва шаръий бўлган дин ривожига ҳаракат қилиш, мулку миллат учун хизмат этиш, илм

олиш каби ишлардан бирига бел боғламоқчи бўлса ва унинг ишидан ота-онасига бирор зарар етadиган бўлса, шу ишларга ота-онам қарши деб воз кечиши тўғрими? Бу саволга ҳам жавобини қуйидаги ояти каримадан оламиз. «Эй мўминлар, ҳар бир ишнинг ижросида адолат қилинг, холисанлиллоҳ шаҳодат беринглар. Ҳатто, бу амалингиз ўзингизга, ота-онангиз ёки уруг-қариндошларингизга зарар келтирса ҳам»⁵⁷. Бу оят шунинг далолат қиладики, мўмин одамлар адолат ижроси ва ҳақ изхори учун доим ҳаракат қилишлари лозим. Бу йўлда ўзларига ёки ота-оналарига зарар тегишидан андиша қилмасликлари лозим.

Ажабо, агарда ота-она бизларни адолат ўрнатишда ҳар бир мусулмон учун бажарилиши шаръий бўлган ҳақ сўзни айтишни ман этсалар, уни қабул қилайликми? Бу саволга қуйидаги ҳадисдан жавоб оламиз Али (к.в.)⁵⁸ ривоят қиладики, «Набий (с.а.в.) деганлар: «Яқинларнинг ношаръий ишга буюрса қилишнинг нотўғридир, шаръий ишларга буюрса қилишнинг тўғридир».

Жуда яхши, бу масала тамом бўлди, лекин яна бир муаммо қолди. Масалан, бир одамга отаси ширкка сабаб бўладиган бир ишни буюради, фалон одам эса, дин ривожини ва ҳақ йўлини ихтиёр этган, отасини бу ишдан ман этади. Писмадон одамга эса онаси хотинини талоқ беришга мажбур қилади. Хулоса: баъзи ота-оналар фарзандларига шаръан тўғри бўлмаган зарарли ишларни таклиф қиладилар. Фарзандлар эса, шу ояти карима фойдасига амал қилиб, бу таклифларни ширин ва оқилона сўзлар билан рад этиб, ўз ишлари билан машгул бўлсинлар. Агар болалардан бир хато содир бўлса, ота-она бу хатодан ҳафа бўлиб, кечирим ва узрларини қабул қилмайдилар. Ушбу ҳолатда фарзанд гуноҳкор бўладими? Бу саволга қуйидаги оятлар жавоб беради: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг сўзларини қайтарма! Уларга доимо яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут — хокисор бўл ва «Парвардигорим, мени (улар) гўдаклик чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин» деб ҳақларига дуо қил»⁵⁹. Аллоҳ таоло бу ояти каримада, аввало, ота-она ҳақларини бизга тушунтирган,

ЕТИМЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Сағир (ота-онаси) болаларни етим дейдилар. Ҳамма биладики, бир боланинг отаси бўлмаса, шариаг ҳукми билан қозилар бу гўдакни биронта қариндошларига беришади. Агарда ул шахс ишончли одам бўлса, боланинг пулини ҳам унга берадилар, акс ҳолда ўша одам ўз ҳисобида етимни таъмин қилади. Етимларнинг бу масалалари баҳсимиз донрасидан чиқади. Бу рисолада мен фақат етимлар тарбиясининг ахлоқий жиҳатларини баён этаман. Маълумки, етим тарбиясини бўйнига олмақ, унинг жисмоний ва руҳий камолотига ҳаракат этмоқ, етимга, умуман ва ҳеч қандай зарар етказмасдан, озор бермасдан ўз болалари қаторида қабул қилиб, отасизлигини эслатмаслик инсонийлик нуқтаи назаридан ҳар бир кимсага шартдир. Инсон раҳмдил ва мурувватли бўлиши лозим. Раҳмдил ва мурувватли одам етимлар ҳақиқига яхшилик қилади. Лекин ҳақиқатни яшириш инсонгарчилик шаънидан эмас, шу боис баланд овоз билан айтаманки, мамлакатимизда етимларнинг ҳақ-ҳуқуқлари бажарилмайди. Кўпларимиз бирор етим тарбиясини ўз зиммамизга олсак, унинг пулини зўравонлик билан бирор ҳожатимизга сарф қиламиз. Шу ният билан етимнинг пулини олиш Худога асло хуш келмайди. «Етим молига яқинлашманг, агарда етим учун энг яхши восита бўлмаса»⁶⁰, — дейилади. Қуръонда. Яъни етим молига қўл чўзаётган бўлсангиз, ниятингиз тижорат қилиб етим бойлигини кўнайитириш бўлса майли, фақат етим балоғатга еткунча. Етим пуллариини қўлга олиб, бир хазина топган одамга ўхшаб, ундан фойдаланамиз ва довдираб сарф қиламиз, асл эгасини ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Улар балоғатга етгач, минг ҳисоб-китоб билан ҳақларини зўрга оладилар. Худо ҳомийлар ва васийларга бундай ишларни қилмасликни буюрган.

«Етим молини болалигида ўзларига сарф қилингллар, улғайгандан сўнг ўзларига (меросларини) топширинг. Улар молини сарф қилган бўлсангиз, етимлар моли сизга ҳаром бўлади. ундан харж қилманг, уларнинг молини ўзлаштирманг. Бундай ишларнингизни ҳар бири катта гуноҳдир»⁶¹.

Аллоҳнинг шундай таъбеҳини инобатга олмай, ўз қилмишларини давом эттираётган васийларга Худо буюради: «Қим етимлар молини еркан, улар олов ейишларига шубҳа йўқдир ва яқинда жаҳаннам (дўзах)га

тушадилар»⁶². Баъзи одамлар борки (кам бўлса ҳам), ҳақиқатан, Худодан қўрқиб, буюрган амрларига итоат қилиб, на етимлар молига ва на ўзларига яқин келадилар. Улар етимнинг моли уларга фалокат ва бахтсизлик келтиради деб ўйлайдилар. Етимлар тарбияси ва молларининг ҳимоясини ўз зиммаларига олмайдилар. Мен уларнинг бу ҳаракатларини етимлар ҳолига зарар деб биламан. Чунки шундай инсоф эгалари етимларнинг моллари ва ўзларини ҳимояларига олмасалар, улар бинсофлар қўлида қолиб кетадилар, бинобарин, мен уларга: «Агарда ҳақиқатан ҳам етимларга нисбатан ниятларингиз пок бўлса, адолат фикрида бўлсангиз ҳеч хавфсираманг. Етимлар молларининг ҳимояси ва тарбияларини ўз зиммангизга олинг. Уларнинг моллари ва пойқадамлари жуда шарофатли ва муборакдир». — дейман. Шайх ул-муфассир Муҳаммад ибн Жариф Табарий ибн Аббосдан ривоят қилади: «Ва, ло тақрабу мол аля-ятима⁶³...» ва «иналлазина якуна амвола аля-ятима»⁶⁴ оятлари нозил бўлганда етимларга жавобгар ва васий бўлганлар қўрқиб қолдилар. Етимлар овқатини ўзларининг овқатларидан ажратдилар. Ҳатто, уларнинг таомларини алоҳида қозонда пишириб, алоҳида лаганга солиб едирдилар, қолган овқатларини эртасига қолдирдилар. Эртаси агар етимлар истеъмол қилмасалар, олиб кетгунча сақлаб, кейин тўкиб ташладилар. Бу масала араблар учун мушкул бўлди. Воқеани пайғамбарга арз қилдилар. Қўйидаги оят нозил бўлди: «Эй Муҳаммад! Сендан етимлар масаласини сўрайдилар: Айтгин уларга, етимларнинг манфаати йўлида ҳаракат этиш уларга ҳам, сизларга ҳам яхшидир. Агарда уларни ўз уйларингизга олиб келсангиз, улар биродарингиз бўладилар. Улардан қочманг, ҳақларига яхшилик қилинг. Худо бузғунчи ва солиҳни билди. Агарда етимларга нисбатан ниятингиз ёмон бўлса, сизларга азоб, аксинча бўлса, савоб беради. Агарда Худо хоҳласа эди, сизларни қийин аҳволга соларди, яъни етимлар билан сизларнинг муомалангизни осон қилмас эди. Аллоҳ азиз ва ҳақимдир»⁶⁵.

Етимни уйга олиб келсангиз фарзандингиз билан бир хил кўринг, фарзандингизга тенг муомалада бўлингиз, бу ҳам инсофдан ва ҳам шариятда лозимдир.

Имом Бухорий Саҳл ибн Саъд ва Имом Муслим Абу Ҳурайрадан ривоят қиладилар: «Пайғамбаримиз (с.а.в.) икки бармоқларини бирлаштириб айтадилар: «Қимки етимлар саодатини ўз зиммасига олса, икқала-

миз ана шу икки бармоқдек у билан бир-биримизга яқин бўламиз». Набий (с.а.в.) айтган эканлар: «Қайси хонада бирор бир етим ҳурматли ва азиз бўлса, ўша онлани Худо севди, аммо етимга хизматкордек муомала қилиб, уни уриб, сўкиб хор-зор қилганлар илоҳий амру фармонга қарши иш тутадилар».

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга исъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», — дер. Энди қачон (Парвардигори) уни имтиҳон қилиб, ризқини танг қилиб қўйса дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», — дер. Йўқ (камбағаллигиниғиз шунданки), сизлар етимни иззат-икром қилмассизлар! Мискин бечорага таом беришга ҳам бир-бирларининг тарғиб қилмассизлар», — дейилган Вал-Фажр сурасида⁶⁶. «Сен динни, яъни илоҳий ҳукмларни ёлғонга чиқарганларни кўрганмисан? Ул шахс егимни газаб билан олдидан ҳайдаган ва бошқаларни мискинларга таом беришга даъват этмаётган кишидир», — дейилади Моъун сурасида⁶⁷.

ХИЗМАТКОРЛАР ҲУҚУҚЛАРИ

Бир оиладаги охириги муносабатлардан бири уй эгаларининг хизматкорлар билан бўлган муносабатлари бўлади. Худо расулидан хизматкорларга нисбатан бўлган амрларини ёзиб мен бу рисоламга нуқта қўяман. Имом Бухорий ва Имом Муслим Абу Зар Гаффарийдан⁶⁸ ишончли ривоят қиладилар: «Абу Зар айтади: «Бир куни ғуломнинг онасини сўқдим. Пайгамбар эшитиб менга шундай хитоб қилдилар: «Эй, Абу Зар! Сен ғуломнинг онасини сўқдингми? Сенда жоҳилиятдан қолган асар бор экан. Қулларингиз ва хизматкорларингиз биродарларингиз бўладилар (чунки улар ҳам одам) ва Худо уларни сизга тобе этган. Кимки ўз диндошига хизмат этса, хўжайини ўзи еганидан унга едириши, ўзи кийинадиган кийимдан унга бериши лозимдир. Хизматкорларга огир хизмат буюрсангиз, ўзларингиз ҳам уларга мадад беринг».

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: «Пайгамбар (с.а.в.) дедилар: «Қачон хизматкор олсангиз у билан бирга овқатланинг, бўлмаса ўзингиз ейдиган таомдан унга беринг».

Тамом.

ИЗОҲЛАР

1. Лут қавмининг амали.. Лут пайғамбар ва қавмининг тафси-лоти Қуръонда келтирилган. Лут алайҳиссалом ҳукм ва илм соҳиби бўлиб, ўз қавми томонидан тан олинмаган пайғамбар эди. Лут қавми баччабозлик билан шуғулланганлар. Лут улар-ни бу амалдан қайтармоқчи бўлганда, уни сургун қилмоқчи бўл-дилар. Аллоҳ уларни шу гуноҳлари учун йўқ қилган. Муфассал қаранг: Қуръони Карим, Аъроф сураси, 78—80, 82—84.; Худ су-раси, 70—73, 82—84; Ҳижр сураси, 57—77; Шуаро сураси, 160—173; Ва-з-зориёт сураси, 33—38-оятлар ва бошқалар.
2. Нафсини ўзи қондирса.. Ҳозирги тиб илмида снанизм.
3. Қуръони карим, Бақара сураси, 223-оят.
4. Анас разийаллоҳу анҳу... Анас ибн Молик Муҳаммад пайғам-барнинг саҳобаларидан, лақаби Абу Ҳамза. Тахминан 710 йили 100 ёшида вафот этган.
5. Абу Ҳурайра разийаллоҳу анҳу... Тўлиқ исми Абдурахмон ибн Саҳр Аздий. Саҳоба, 676 йилда 78 ёшида вафот этган.
6. Зино. Шарнат ҳукми бўйича никоҳсиз, номаҳрам аёл билан жин-сий алоқада бўлиш. Исломда зино оғир гуноҳлардан ҳисобла-нади.
7. Абдулло ибн Масъуд. Саҳоба, 652 йили вафот этган.
8. Пол Демар — француз социологи ва иқтисодчиси.
9. Саид Абу Ҳилол. Пайғамбар саҳобаларидан.
10. Аёз ибн Ганим. Пайғамбар саҳобаларидан.
11. Абдуллоҳ ибн Амру. Саҳобалардан.
12. Қуръони карим, Нисо сураси, 3-оят.
13. «Ал-жомий ус-сағир». Муҳаммад ат-Термизий (892 йили вафот этган)нинг «Ал-жомий ал-кабир» номли ҳадислар тўпламининг мухтасар нусхаси.
14. «Бадоеъ ус-саноеъ фи тарғиби шароеъ». Фикҳ илмига онд асар.
15. Ойша разийаллоҳ анҳо бинти Абу Бакр Муҳаммад пайғамбар-нинг хотинлари. 676 йили 65 ёшида вафот этган.
16. «Тафсири Табарий». Асарнинг асл номи «Жомий ул-баён ан таъвил ал-Қуръон» бўлиб, муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жаррир ат-Табарийдир. У 923 йили Бағдодда вафот этган. Арабча матни 1903 йили Қоҳирада нашр этилган. Сомоний амири Солиҳ Мансур бинни Нуҳ фармони билан араб тилидаги матни Бухорода форс тилига ўғирилди. «Тафсири Табарий» шу шу таржима орқали Марказий Оснёда шухрат топган. Муфассал қаранг. И. А. Сторн. Персидская литература. Библиографичес-

- кий обзор. Переработано и дополнено Ю. Э. Брегель — М., 1972, II том, 99—102-бетлар.
17. Ал-Муғират ибн Шаъба. Саҳобалардан, 660 йилда вафот этган.
 18. Саҳл бинни Саъд. Асл номи Саҳл ибн Саъд ас-Соъидий, ҳижрий 88 йили 96 ёшда вафот этган.
 19. Имом Ғаззолий. Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ат-Туси. 1058—1114-йилларда яшаган. Буюк ислом олими, файласуф ва фақиҳ. Шофиъий мазҳабида бўлган.
 20. Саид ибн ал-Мусаб ибн Мусаййаб. Машҳур фақиҳ. 712 йил вафот этган.
 21. Абу Довуд. Тўлиқ номи Абу Довуд Сулаймон ибн Анъас ас-Сижистоний. Машҳур муҳаддис. 817—888 йиллари яшаган.
 22. Қуръони карим, Нисо сураси, 4-оят.
 23. 16-изоҳга қаранг.
 24. Қози Байзавий. Носируддин Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байзавий. Шерозда қози бўлган. 1286 йили Шерозда вафот этган. Замахшарийнинг «Қашшоф» асарига асосланиб ёзилган «Анвар ут-танзил ва асрор ут-таъвил» номли асари мавжуд.
 25. Имом Бухорий Муҳаммад ибн Исмонл Абу Абдуллоҳ ал-Жуъфи. 810—870 йилларда яшаган. Машҳур муҳаддис. «Жомий ус-Саҳиҳ» асарининг муаллифи.
 26. Имом Муслим. Тўлиқ номи Муслим ибн ал-Ҳажжож Абдул Ҳусайн ал-Кушайри ан-Нисобурий. 817 йилларда яшаган. Буюк муҳаддис олим. «Ас-саҳиҳ» номли ҳадислар тўпламининг муаллифи.
 27. Ҳазрати Умар. Умар ибн ал-Хаттоб. Хулафон рошиддиннинг иккинчиси. 634—644 йилларда халифа бўлган.
 28. Уқия — 12 дирҳамга тенг пул бирлиги (1 дирҳам — 3,12 гр. кумуш танга).
 29. Анас ибн Молик. 4-изоҳга қаранг.
 30. Ибн Масъуд, яъни Абдуллоҳ ибн Масъуд. 7-изоҳга қаранг.
 31. Қуръони карим, Бақара сураси, 228-оят.
 32. Қуръони карим, Рум сураси, 21-оят.
 33. Қуръони карим, Нисо сураси, 128-оят.
 34. Ҳазрат Усмон. Усмон ибн Аффон Муҳаммад пайгамбарнинг чаҳорёрларидан. Улардан кейинги халифалардан. 655 йили вафот этган.
 35. Бадр уруши (жанги). Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам раҳбарликларидаги Мадина мусулмонларининг Макка мушрикларин билан 624 йили марі ойида қилган жанги.
 36. Саъд ибн Абу Ваққос. Саҳоба, лашкарбоши. 670 йилда вафот этган.
 37. Қуръони карим, Анъом сураси, 128-оят, Ҳуд сураси, 106—107-оятларнинг мазмуни келтирилган.
 38. Қуръони карим, Нисо сураси, 34-оят.

39. Қуръони карим, Нур сураси, 30—31-оятлар.
40. Қуръони карим, Нур сураси, 23-оят.
41. Қуръони карим, Бақара сураси, 222-оят.
42. Қуръони карим, Нисо сураси, 19-оят.
43. Қуръони карим, Нисо сураси, 34—35-оятлар. Фитрат шарҳида келган.
44. Қуръони карим, Нисо сураси, 130-оят.
45. Абу Бакр Розий. Шарқнинг буюк табиби ва файласуфи.
46. Жаннер. 1796 йили Е. Жаннер чечакка қарши сигирнинг вирусидан фойдаланган.
47. «Раҳбари нажот» («Нажот раҳбари»). Фитратнинг бу асари Бухорода ҳижрий 1332 йили шаъбон ойна, милодий 1914 йили июнь ойида нашр этилган.
48. Фалақ — ўртасига ҳалқасимон тасма ўтказилган ёғоч, Эски мактабларда болаларни жазолаш қуроли.
49. Абдураҳмон ибн Халдуи. Сайёҳ ва файласуф. Араб тилида ижод қилган. Асар ва муаллиф ҳақида кенгроқ маълумот учун «Ўзбекистонда ижтимоий фикр» журналининг 1998 йил 1-сонига қаранг.
50. Қуръони карим, Аъроф сураси, 58-оят.
51. Қуръони карим, Анъом сураси, 151-оят.
52. Қуръони карим, Анъом сураси, 140-оят.
53. Қуръони карим, Ал-исро сураси, 24—25-оятлар.
54. Қуръони карим, Анкабут сураси, 8-оят.
55. Қуръони карим, Луқмон сураси, 15-оят.
56. Қуръони карим, Марям сураси, 42—49-оятлар.
57. Қуръони карим, Нисо сураси, 135-оят.
58. Али карамуллоҳ важҳаҳу. Али ибн Абу Толиб. Тўртинчи халифани рошиддин. Расулulloҳнинг амакиваччалари, қизлари Фотиманинг эри. 656—661 йилларда халифалик қилган 661 йили ўлдирилган.
59. Қуръони карим, Ал-исро сураси, 23—25-оятлар.
60. Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.
61. Қуръони карим, Нисо сураси, 6—7-оятлар.
62. Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.
63. Қуръони карим, Анъом сураси, 152-оят.
64. Қуръони карим, Нисо сураси, 10-оят.
65. Қуръони карим, Бақара сураси, 219—220-оятлар.
66. Қуръони карим, Вал-фажр сураси, 15—18-оятлар.
67. Қуръони карим, Моъун сураси, 1-оят.
68. Абу Зарр. Исломининг ilk тарғиботчиларидан, 635 йили вафот этган.

МУНДАРИЖА

Оила пойдевори ҳақида рисола	3
Муаллифдан	7

Биринчи қисм

Уйланиш ва уйланмаслик хусусида	10
Нечта хотинга уйланиш мумкин?	15
Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш лозим?	20
Бўлажак эр-хотин биринчи навбатда нималарга аҳамият берсин?	23
Маҳр ва туй қандай бўлиши лозим	28
Эр-хотиннинг қандай яшамоқликлари хусусида	33
Онанинг маишати ва идораси	37
Ифбат ва мўминлик	40
Ғайрат	41
Висол	43
Мурсою мадора	45
Талоқ	46
Ҳомиладорлик даври	51

Иккинчи қисм

Фарзанд тарбияси	55
Бадан тарбияси	62
Ақлий тарбия	76
Ахлоқий тарбия	83
Мактаб	92
Қизлар ҳам илм олишлари керакми?	95
Ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари	100
Етимлар ҳуқуқи	105
Хизматкорлар ҳуқуқлари	107
Изоҳлар	108

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ОИЛА

Иккинчи нашр

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир *С. Содиқов*
Рассом *В. Шумилов*
Бадний муҳаррир *С. Аъзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теринга берилди 24.03.00. Босишга рухсат этилди 10.05.00. Бичими 84×108^{1/32}.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулда босилди. Шартли б.т.5,88;
Шартли кр.-отт. 6,09. Нашр т. 6,09. 3000 нусха. Буюртма № 41. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 6—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 2000.